

IDENTITATE RELIGIOASĂ LA NORD DE DUNĂRE. CREȘTINISMUL*

ANDREI MĂGUREANU**

Rezumat: Discuția referitoare la identitățile religioase a fost purtată doar în sensul identificării unei populații creștine, romanizate, total diferită de „ceilalți”, oricare ar fi fost aceia: gepizi, avari, sclavini, anți. Demersul de față reprezintă o încercare de analiză a informațiilor edite existente. Ambiguitatea datelor (încadrări cronologice discutabile, atribuirii funcționale nesigure, expresivități incerte) face ca o astfel de discuție să continue fără a avea un răspuns clar, cel puțin dacă vorbim despre grupuri, populații, comunități. Considerăm că o astfel de discuție trebuie pornită de la nivelul individului, fiind necesar a fi clarificată mai întâi la acest palier, iar acest individ nu trebuie încorsetat de vreun atribut etnic. Cele două atribute, cel etnic și cel religios, trebuie tratate separat și nu condiționate unul de celălalt: nu ești neapărat creștin dacă ești romanic, precum nu ești neapărat romanic dacă ești creștin.

Cuvinte-cheie: identitate religioasă, creștinism, păgânism, surse literare antice, tipare, cruci, locuri de cult.

Subiectul pe care ne propunem să îl abordăm în lucrarea de față este unul sensibil, având în vedere chestiunea clamată, la începutul secolului XX, a intercondiționării cercetării a două probleme aparent distincte – religia creștină și nașterea poporului român¹. Ulterior acestei perioade, se creionează existența unei interdependențe între creștinism și romanizare², respectiv apariția *rumânilor*³.

Un alt aspect sensibil este generat de relația dintre statul comunist și religia creștină, fiind interesant de observat că, într-o epocă în care oficial biserica este

* Studiu finanțat prin „MINERVA – Cooperare pentru carieră de elită în cercetarea doctorală și post-doctorală”, cod contract POSDRU 159/1.5/S/137832, cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: arheologiemedievala@yahoo.com.

¹ Pârvan 1911, p. 7: „Pe de altă parte începuturile creștinismului nord-danubian – independent de poporul la care s-a dezvoltat – prezintă, atât ca fenomen de istorie culturală, cât și ca însăși metodă de cercetare, cea mai deplină analogie cu chestiunea originilor națiunii noastre: din cercetarea unei probleme se poate să iasă puncte de vedere noi pentru adâncirea mai cu folos a celeilalte”.

² Barnea 1988; Gudea, Ghiurco 1988; Zugravu 1997; Madgearu 2001, pentru a cita doar câteva dintre numeroasele lucrări dedicate problemei.

³ Teodor 2009, p. 250–252.

supravegheată și controlată de stat⁴, în care sunt demolate și mutate o serie de lăcașuri de cult, cercetarea creștinismului timpuriu ia amploare. În special după anul 1960, această temă devine o prezență constantă în publicațiile arheologice, concomitent cu identificarea din această perspectivă a unei populații romanice nord-danubiene⁵. Subiectul rămâne sensibil și după anul 1989, când practica manifest creștină a societății românești, scăpate de încorsetările comuniste, se intensifică. Dacă, în timpul regimului comunist, discuțiile despre creștinism contraveneau ideologic, după 1989, subiectul începuturilor creștinismului la români este considerat fără obiect, lucrurile fiind clare și de netăgăduit⁶.

O ultimă fațetă a subiectului menționat este datorată manifestărilor imateriale ale religiei, cele care scapă analizei asupra expresivității materiale vizate de studiile arheologice.

Identitatea⁷ este o formă de adresare, de comunicare între indivizi și grupuri, de exprimare a unor valențe sociale pe multiple planuri, care depinde de interesele individuale sau de grup, care poate fi asumată la nivel individual ori de grup sau atribuită din exterior. Identitatea nu este constantă și nici reciproc acceptată⁸.

Identități multiple pot fi menționate în surse scrise interne sau externe, contemporane individului sau grupului la care se face referință. De cele mai multe ori, identitatea este construită de alții, adeseori cercetători și autori moderni care consideră că descoperirile arheologice pot fi înțelese într-un sens apropiat celui original, din vechime.

În lucrarea de față, vom încerca discutarea unei identități la care nu se face referire în sursele scrise interne contemporane epocii analizate, deoarece acestea pur și simplu lipsesc. A unei identități asupra căreia informațiile oferite de sursele scrise externe, respectiv de lucrările autorilor bizantini sunt, de asemenea, modeste, dar despre care autorii moderni, pornind de la descoperirile arheologice, au generat multe discuții și, implicit, publicații.

Prin urmare, demersul de față nu încearcă o abordare dintr-un unghi intern, aparținând celor care au locuit la nord de Dunăre în secolele VI–VII p.Chr, ci o

⁴ Raportul Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, 2006, p. 446–472: „rămâne de studiat de ce, în viața publică, autoritățile comuniste promovau educația ateistă, în timp ce, în viața științifică, acceptau argumentul creștinismului drept esențial pentru formarea poporului român. Este posibil ca arheologii perioadei să fi folosit această breșă ca să treacă, dincolo de formulări agreeate de autoritățile momentului, la o formă academică de manifestare a unei libertăți spirituale în gândirea religioasă”.

⁵ Despre relația dintre politică și arheologie, vezi Măgureanu 2007.

⁶ Legătura dintre statul român și biserică se desfășoară în continuare, cu conotații diferite, dar ca o relație după model bizantin, caracteristică ortodoxiei.

⁷ Aceasta nu este o încercare de formulare a unei definiții generale pentru „identitate”, ci, mai curând, sensul pe care prezenta lucrare îl acordă acestui termen.

⁸ Dacă gepizii arieni se vor fi considerat creștini, pentru bizantini ei erau eretici.

abordare formulată fie pe baza punctului de vedere al inamicilor⁹, fie pe baza unei priviri în urmă a autorilor din ziua de azi. Această imagine relevantă de scriitorii bizantini a beneficiat de un *construct* identitar creionat arheologic.

Identitatea religioasă, acceptată ca formă de identitate socială, poate fi tratată separat, din punctul nostru de vedere, pe trei niveluri posibile de exprimare. Acestea sunt: identitatea individuală, identitatea unui subgrup (parte a unui grup), respectiv cea de grup.

Textele autorilor antici¹⁰ sunt sărace în date care pot dezvălui identitatea religioasă a celor de la nord de Dunăre. Există un dezinteres referitor la acest aspect, autorii antici fiind preocupați mai mult de realitățile politico-militare. Totuși, unele menționări¹¹, referitoare la practicarea de jertfe, ilustrează o identitate de grup, o participare comună la un ritual religios în cadrul căruia se „jertfesc boi și alte animale”. În același paragraf, se poate observa și expresia unei identități a individului, precizându-se că „după ce scapă, îi jertfesc ceea ce au făgăduit și cred că și-au răscumpărat viața cu prețul acelei jertfe”. Tot în excursul lui Procopius există și informații referitoare la divinități. Astfel, sclavinii, în mod particular, credeau într-un „singur Dumnezeu, făuritorul fulgerului și singurul stăpân al tuturor lucrurilor”¹². Există și divinități mărunte pe care le cinstesc: „râuri, nimfe și alte zeități și jertfesc tuturor acestora, iar cu prilejul jertfelor fac prorociri”.

Tot legat de identitatea religioasă se pot aminti banchetele funerare¹³. Este celebru momentul Musakios, cel care, în clipa atacului unui detașament expediționar roman, era „doborât de beție: căci sărbătorise ziua morții fratelui său”. În acest caz, se poate vorbi despre identitatea religioasă a unui grup, cel care participă la banchet și acceptă acest fapt ca parte a unui ritual funerar. Se poate vorbi și despre identitatea individuală, a lui Musakios, cel care patrona banchetul, dar și despre identitatea unui sub-grup, cel familial, susținut de relațiile de rudenie¹⁴. Ideea unor astfel de banchete poate fi susținută din punct de vedere arheologic atât de descoperirile de fragmente de amfore, numeroase în zona și epoca studiate, cât și de vasele de metal descoperite în diverse inventare, precum cel de la Malaja Perescepina¹⁵.

Dacă cele amintite mai sus fac referire la o identitate religioasă necreștină, singura menționare a unei identități religioase creștine¹⁶ survine din relatarea unei

⁹ Vremea respectivă este marcată de o continuă stare de conflict între puterea de la sud de Dunăre, Imperiul roman, și noii apăruiți la nord de Dunăre, anții și sclavinii; vezi Teodor 2002; 2003; 2004.

¹⁰ Există o dispută asupra textului lui Procopius referitor la religia sclavinilor. Acesta reflectă informații reale sau este doar o creație a autorului care operează cu modelul panteonului grec (Kardaras 2017, p. 253).

¹¹ Procopius, *Bella VII*, 14, 23–29 (FHDR II, p. 443).

¹² Lectură diferită a pasajului la Loma 2004, p. 69.

¹³ Theophanes Confessor, *Χρονογραφία* a. 6085 (FHDR II, p. 606).

¹⁴ Banchetul în sine, ca parte a ritualului funerar, poate dezvălui și identitatea personajului decedat, omagiat astfel de rudele sale și de comunitate.

¹⁵ Werner 1984.

¹⁶ Theophanes Confessor, *Χρονογραφία* a. 6085 (FHDR II, p. 606).

incursiuni bizantine la nord de Dunăre, când „un bărbat gepid¹⁷, stăpânit de credința creștină, fugi la romani și le arată romanilor drumul”. Desigur, în jurul acestei știri s-au făcut diferite considerații. S-a încercat ca, prin extrapolarea acestei informații de la nivelul unei identități individuale la nivelul uneia de grup, să se susțină creștinarea populației de la nord de Dunăre. Totuși, nicio altă sursă literară nu susține această ipoteză.

Pentru epoca pe care o tratăm în această lucrare (secolele VI–VII p.Chr.), cercetătorii consideră că majoritatea populației adulte din Imperiu era creștinată (fig. 1).

Pe baza analizei formei și, mai ales, a dimensiunilor baptisteriilor descoperite în nordul provinciei Illyricum, O. Ilić pune în legătură numărul redus și dimensiunile acestor instalații de cult în care se efectua botezul prin scufundare cu un moment de finalizare a creștinării, în special în rândul adulților¹⁸.

Este o epocă în care Peninsula Balcanică abundă în construcții religioase¹⁹. Din această perioadă datează baptisterii situate în așezări mărunte și în castre, în care preoții locali sunt investiți cu atribuții ale episcopului. Se poate considera că garantul imperial al creștinătății, Justinian I, a grăbit astfel procesul de creștinare în mediul rural²⁰.

Semnul crucii capătă o încărcătură simbolică aparte în Imperiu. Crucea ajunge un simbol utilizat pe monede pentru a indica nominalul: o cruce pe trepte apare pe *solidus*, una pe un glob apare pe *semissis*, iar una simplă pe un *tremissis*. O reprezentare simplă, singulară, a crucii apare doar pe monedele din aur²¹. Imaginea simbolurilor creștine la sfârșitul secolului al VII-lea, în timpul lui Justinian al II-lea, are atâta greutate, încât împăratul renunță la propria efigie reprezentată pe avers. Aceasta se mută pe revers, cedând locul reprezentării lui Iisus²².

În acest context, al situării în proximitatea unui Imperiu creștin, a fost abordată și spinoasa problemă a creștinismului nord-dunărean. Este interesant de remarcat că sunt urmărite acțiunile a doar doi „actori”: autohtonii²³ și Imperiul. Din „piesă” lipsesc sau sunt marginalizați ceilalți creștini, cum ar fi gepizii²⁴.

¹⁷ Deși, în mod tradițional, se acceptă ideea unui creștinism ortodox, sub influența Constantinopolului, este citat acest pasaj pentru a sublinia existența unui creștinism nord-dunărean, în condițiile în care gepizii erau considerați eretici, fiind arieni.

¹⁸ Ilić 2006, p. 240.

¹⁹ Curta 2001, pentru o privire generală.

²⁰ Ilić 2006, p. 240.

²¹ Grierson 1999, p. 8.

²² Grierson 1999, p. 8, fig. 9.

²³ De notat că nu s-a încercat o definiție a termenului de *autohtoni*. Literatura consideră că prin termen sunt cuprinși, tacit, cei ce devin *români*.

²⁴ În general, *barbarii* care au adoptat diferite erezii, precum arianismul sau bogomilismul, sunt rapid expediați, considerându-se că nu au influențat creștinismul ortodox adoptat de *romanici*.

Despre religia comunităților dintre Carpați și Dunăre s-a vorbit până acum doar prin prisma creștinismului. Dacă era sau nu creștinată populația²⁵ de la nord de Dunăre, care era gradul de creștinare, care erau obiectele (și/sau caracteristicile lor) care puteau aparține unui instrumentar creștin, în ce măsură era acesta contaminat de practici păgâne, au fost și rămân câteva dintre principalele direcții urmărite în studierea mediului religios din secolele VI–VII p.Chr.

În contrapondere cu această problematică, nu s-a încercat studierea din punct de vedere arheologic a păgânismului celor de la nord de Dunăre: în ce consta, cum se manifesta²⁶. S-a presupus existența unor practici magice legate de obiectele din lut numite „pânișoare”. Acestea sunt alăturate unui ritual casnic legat de comunicarea cu lumea de dincolo²⁷. O influență păgână în creștinismul nord-danubian este luată în considerare atunci când se formulează concluzii referitoare la existența unui „creștinism popular” sau a unui „creștinism relativ”.

Prin „creștinismul popular”, Nelu Zugravu înțelege, continuând linia pe care se situa și Nicolae Iorga sau Vasile Pârvan, „creștinismul cu elemente păgâne”²⁸. În aceeași idee, a influențelor păgâne, Alexandru Madgearu considera că a avut loc o „creștinare relativă” a spațiului nord-danubian²⁹.

Pentru argumentarea existenței și manifestării creștinismului în spațiul nord-dunărean, piesele cu simboluri/decoruri de factură creștină sunt considerate dovezi indiscutabile. Totuși, cele mai multe dezbateri pornesc de la studierea ritualurilor funerare. Astfel, după unele opinii, creștinismul popular a permis practicarea unor ritualuri păgâne³⁰, cum ar fi incinerarea³¹, în timp ce, după altele, există o separare clară între creștini, care se înhumau, în timp ce păgânii practicau incinerarea³².

Referitor la modul de propagare a creștinismului dinspre Imperiu spre *Barbaricum*, s-a considerat că s-ar fi făcut atât printr-un „misionarism neoficial”, realizat de negustori, captivi, refugiați, cât și printr-un „misionarism popular”, realizat în interiorul comunităților romanice prin „intercirculația umană”: mișcarea comunităților, formarea uniunilor de obști, căsătorii exogame, transhumanță ...³³.

Așadar, avem o ipoteză care pornește de la presupunerea că negustorii, captivii, refugiații, pe lângă problemele personale care i-au adus la nord de Dunăre, duceau

²⁵ Mai corect ar fi să se vorbească despre populații și nu despre *populație*.

²⁶ Pentru o perspectivă arheologică asupra a ceea ce este păgân și a ceea ce este creștin în *Avaria*, vezi Vida 2002; Tomka 2002. Există, totuși, unele abordări referitoare la acele „pâinici” din lut: Stanciu 1998; Stamati 2000.

²⁷ Stamati 2000, p. 362 și următoarele.

²⁸ Zugravu 1997, p. 21.

²⁹ Madgearu 1994, p. 494; Madgearu 2001, p. 106 (cât de relativă era creștinarea?).

³⁰ Creștinismul a permis sau a acceptat/adoptat anumite practici cu origini păgâne pentru a fi mai ușor de receptat/ințeleș de cei cărora li se adresa... Trebuie urmărit dacă se poate vorbi despre o *interpretatio christiana*.

³¹ Teodor 1986, p. 137.

³² Teodorescu 1966, p. 1043.

³³ Zugravu 1997, p. 418; cu așa-numitul misionarism neoficial este de acord și Madgearu 2004, p. 45.

muncă de convingere cu localnicii. Atragerea către o nouă religie avea, astfel, mai curând un impact limitat, redus la experiențe personale la nivel de individ și nu de comunitate³⁴. Evident că aceia care veneau din Imperiu cunoșteau, foloseau și puteau aduce cu ei diferite simboluri creștine, care ajungeau să reflecte și imaginea modei romane, pe care nord-dunărenii să încerce să o imite.

În absența unor misionari „calificați”, din Imperiu, care să treacă la nordul Dunării pentru a răspândi religia creștină, s-a acceptat ideea unui creștinism răspândit printre romanicii de la nord de Dunăre în mod „treptat, pe cale populară”. Față de această „realitate”, alte populații, precum bulgarii sau ungurii, ar fi fost creștinate „la ordin”³⁵, de sus în jos... Revenind la populația nord-danubiană, creștinismul devine un atribut al acelor autohtoni, romanizați sau în curs de romanizare³⁶.

Există și propunerea stabilirii unor căi de pătrundere a creștinismului, una fiind prin *Sucidava–Celei*, aflată în secolul al VI-lea p.Chr. sub controlul Imperiului și de aici, mai departe, spre *Romula–Reșca* și apoi, prin valea Oltului, în Transilvania³⁷. Astfel de căi ar fi marcate de diferite descoperiri arheologice, precum cele de opaițe. Se consideră că aceste opaițe ajung în spațiul nord-dunărean ca „daruri de preț, investite cu calități divine”, trimise de prelați din Imperiu comunităților creștine de dincolo de Dunăre³⁸. Opinia este preluată și de C.H. Opreanu, care consideră că aceste piese atestă practici creștine în special în zona controlată de gepizi³⁹.

Recent, s-a propus reinterpretarea acestei idei, prin înlocuirea mișcării de la sud de Dunăre către spațiul nordic, de migrarea dinspre interiorul arcului carpatic spre regiunile sud-carpatică⁴⁰.

Modul în care s-a presupus existența unor legături între spațiile de la sud și nord de Dunăre a acreditat ipoteza că spațiul nord-dunărean ar fi fost sub influența bisericii latine, aflate sub oblăduirea scaunului de la Roma, care avea sub jurisdicție bisericile din Moesia Prima și Dacia Ripensis⁴¹. Nicolae Dănilă crede că teritoriul de la nord de Dunăre aparținea de arhiepiscopia de la Justiniana Prima⁴². Este posibil ca, spre deosebire de teza general acceptată, expusă de N. Dănilă, teritoriul controlat

³⁴ Eventual, din această perspectivă, se poate vorbi despre o identitate religioasă la nivel de individ și nu de grup.

³⁵ Teodor 1986, p. 137.

³⁶ Comșa 1978, p. 116. Respectând logica ipotezei, este greu de înțeles modul selectiv de propagare a noii religii, doar printre „romanici”. Pe această direcție, cunoașterea limbii latine a fost invocată ca argument. Cum în Imperiul Bizantin limba greacă era răspândită, există posibilitatea ca propovăduirea învățăturilor creștine să se fi făcut și de către misionari de limbă greacă; drept urmare, argumentul limbii nu mai este unul foarte puternic.

³⁷ Toropu, Gherghe 1997, p. 17. Cei doi autori pornesc de la premisa existenței unui nucleu creștin la *Sucidava–Celei*.

³⁸ Diaconescu 1995, p. 291.

³⁹ Opreanu 2003, p. 29–30.

⁴⁰ Curta 2016, p. 67.

⁴¹ Zugravu 1997, p. 422.

⁴² Dănilă 2001, p. 50.

de arhiepiscopia de la Justiniana Prima să nu fi cuprins teritoriul din Oltenia, *Recidiva* putând fi o fortificație din Banat și nu *Sucidava–Celei*⁴³.

RELAȚII LA DISTANȚĂ

Cele mai multe dintre piesele cu caracter creștin descoperite în *Barbaricum* nu sunt confecționate local, ci reprezintă importuri din Imperiu, *Ρωμανία*. Drept urmare, prezența acestor obiecte este utilizată pentru a susține existența unor relații la distanță, unele explicate chiar prin pelerinaje la Locurile sfinte.

A. Madgearu este de părere că unele opaițe, precum cele de la Luciu sau Ploiești-Bereasca, ajung la nord de Dunăre fie datorită unor negustori, fie prin intermediul călugărilor, fie prin pelerini întorși de la Locurile sfinte⁴⁴. Spre deosebire de A. Madgearu, Maria Comșa considera că lampa de la Luciu și tiparele pentru turnat cruciulițe sunt aduse la nord de Dunăre de către prizonieri sau imigranți din Imperiu⁴⁵.

O opinie asemănătoare celei exprimate de A. Madgearu are și Florin Curta, conform căruia basilica de la Fenekpuszta și descoperirea unor piese, precum vasele pe care apare reprezentarea Sfântului Mina, sugerează existența unui grup de creștini bine organizat (cultura Keszthely), capabil să aibă relații la distanță cu Egiptul și Palestina⁴⁶.

Tot o relație la distanță, între Muntenia și Pannonia, este întrezărită de către F. Curta în urma cartării crucilor cu brațele rotunjite și distribuției de *phylacteria*⁴⁷. Demersul rămâne unul forțat, în măsura în care sunt utilizate informații publicate lacunar, în special cele referitoare la cele două cruciulițe descoperite la Băleni-Români și Valea Voievozilor, despre care se menționează că sunt cu brațele rotunjite. Pe baza descrierii, F. Curta încearcă alăturarea celor două descoperiri din Muntenia altor trei cruci descoperite în *Avaria*. Cruciulița de la Valea Voievozilor este publicată, cu desen și dimensiuni⁴⁸, într-un articol pe care F. Curta îl și citează, iar despre cea de la Băleni-Români se spune că ar fi identică cu aceasta⁴⁹. Comparând forma și dimensiunile celor două cruci, se observă că sunt departe de cele din Pannonia, de tip Ozora⁵⁰, fiind mai aproape de crucile turnate din plumb, precum cele descoperite în zona Porților de Fier⁵¹. Ca urmare, cartarea și interpretarea propusă de către F. Curta

⁴³ Madgearu 2001, p. 80.

⁴⁴ Madgearu 2001, p. 79.

⁴⁵ Comșa 1972, p. 18.

⁴⁶ Curta 2001, p. 57–58.

⁴⁷ Curta 2001, p. 61, fig. 9; Curta 2005, p. 185, fig. 8.3 (cruci); fig. 8.10 (*phylacteria*); fig. 8.11 (harta cu descoperirile de *phylacteria* și de cruci de tip Ozora).

⁴⁸ Oancea 1973, p. 115–116, fig. 2/7.

⁴⁹ Dănilă 2001, p. 93.

⁵⁰ Vezi formele acestui tip de cruci la Tomka 2002.

⁵¹ Tănase 2000, p. 56–57, nr. 63–64; cruci asemănătoare ca formă, dimensiuni și metal apar și în Pannonia: Vida 1998, p. 530, Abb.1/7.

trebuie amendate. Nu se poate susține o relație la distanță între Muntenia și Pannonia reflectată de asocierea dintre *phylacteria* și cruci cu capetele rotunjite (tip Ozora), odată ce acest tip de cruce lipsește în spațiul analizat⁵².

MODUL DE PURTARE A PIESELOR CRUCIFORME

În general, atunci când este vorba despre cruciulițele descoperite la nord de Dunăre, precum și despre tiparele pentru obținerea unor astfel de piese, se consideră că referirea se face la cruciulițe pectorale. Trebuie subliniat că exemplarele care puteau fi suspendate sunt rare, iar dintre tipare, doar unul, cel de la Izvoru Dulce, are săpat și un canal pentru turnarea agățătoarei. De altfel, prezența agățătoarei nu este un indiciu ferm pentru purtarea „pectorală”, cruciulițe asemănătoare fiind utilizate ca pandantive, prinse de diferite alte obiecte, precum fibule, *stili*...

În teritoriile învecinate, atât în *Barbaricum*, cât și în Imperiu, observăm că aceste cruciulițe (piese cruciforme) se purtau și ca fibule. O astfel de descoperire apare la Gradec, lângă Prapretno (Slovenia). De aici provine o fibulă în formă de cruce latină, cu lăcaș de fixare a unei pietre sau pastile din sticlă, care păstrează port-agrafa pe revers⁵³. Către vest, în regiunile transalpine, predomină fibulele de forma crucilor malteze⁵⁴. Se pot observa similitudinile acestora cu forma, dimensiunile și decorul pieselor prezente pe tiparele nord-dunărene.

Cruciulițele-pandantiv erau purtate în zona pectorală sau prinse de alte obiecte. De exemplu, o cruciuliță-pandantiv descoperită la Piatra Frecăței este combinată cu cercei cu cap poliedric⁵⁵. La Sadovetz, o astfel de piesă apare atârnată de un *stilus*⁵⁶.

Piese răspândite sunt cruciulițele realizate din foaie de metal prețios sau comun, care se fixau pe materiale diverse, cel mai probabil textile. Un număr de 50 de astfel de cruciulițe a apărut în necropola de la Zamárdi – Retifoldek⁵⁷, în complexe databile în secolul al VII-lea. Aceste piese sunt destul de răspândite și printre alamanii și baiuvarii⁵⁸ sau printre longobarzii din Italia, alături de cruciulițele-pandantiv⁵⁹. Însă, astfel de cruciulițe nu au fost descoperite până în prezent în spațiul pe care îl studiem.

⁵² Acest tip de relație există, dar exprimată prin alte piese: Măgureanu 2005; Măgureanu 2012; Curta 2016, p. 58, 67.

⁵³ Bausovac 2003, p. 316, T. 1/4.

⁵⁴ Bierbrauer 2003.

⁵⁵ Petre 1987, pl. 143/236; 144/238.

⁵⁶ Uenze 1992, Tafel 4/9.

⁵⁷ Bardós, Garam 2009; alte descoperiri la Vida 1998, p. 532.

⁵⁸ Kiss 1987; Riemer 2000, p. 166–171.

⁵⁹ Brogiolo, Possenti 2008, p. 458–459, Abb. 12–14.

LOCURILE DE CULT

Arheologic, în teritoriul dintre Carpați și Dunăre, nu au fost identificate construcții care, prin caracteristicile lor arhitecturale, să poată fi interpretate ca locuri de cult (biserici)⁶⁰. Drept urmare, s-a încercat identificarea acestora pe baza prezenței unor categorii de piese descoperite într-un anumit areal. A. Madgearu consideră că opaițele sunt printre piesele care sugerează existența unor biserici, construite, probabil, din lemn⁶¹. Prezența, în aceeași așezare, a opaițelor și a vaselor cu decor cruciform este considerată indiciu al unei ierarhii religioase (preoți)⁶². Tot pentru o interpretare care susține existența unui cler nord-dunărean, pledează și N. Dănilă, invocând aceleași argumente ca N. Zugravu sau A. Madgearu⁶³.

Monumentele rupestre cunoscute în zona Buzăului, la Aluniș, Colții de Sus sau Nucu au fost invocate ca dovezi ale existenței unor lăcașuri de cult între Carpați și Dunăre. Datarea în secolele V–VI p.Chr. a fost propusă pe baza formei unor cruci incizate pe pereții bisericuțelor și chiliilor din zonă⁶⁴. În acord cu părerea lui N. Dănilă, considerăm că bisericuțele rupestre menționate nu se pot data în secolele V–VI p.Chr. Argumentul invocat pentru datare – prezența crucilor malteze – nu este un indicator cronologic, deoarece astfel de semne cruciforme apar și mai târziu⁶⁵. Acestea sunt, mai degrabă, monumente medievale, poate cu un început sincron cu „orizontul așezămintelor monahale rupestre” din Dobrogea⁶⁶, dacă nu mai târziu, în plină epocă medievală.

Datorită descoperirii unor piese cu semne cruciforme la Budureasca, a fost formulată ipoteza existenței aici a unui centru „apostolic”, alături de cele de la *Sucidava*–*Celei*, *Davideni* și *Botoșana*⁶⁷. Această opinie este exagerată, deoarece presupusul tipar pentru turnat cruciulițe din situl de la Budureasca 4 nu există, menționata cruciuliță pectorală⁶⁸ nu este amintită nicăieri de către Victor Teodorescu și nici nu apare în colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova sau ale Muzeului Național de Istorie a României. În situl Budureasca 4 nu a fost descoperit niciun complex care să justifice plasarea aici a unui loc de cult.

Insistența cu care se încearcă identificarea unor locuri de cult ne-a determinat să căutăm exemple identificate arheologic în zonele limitrofe celei analizate. Am exclus din această căutare teritoriul controlat de Imperiu. Rezultatele s-au limitat la

⁶⁰ Damian 2015, p. 105, citând părerea lui I. Barnea, amintește posibilitatea existenței bisericilor cu aspect de casă pentru secolele VII–X în zona Dobrogei.

⁶¹ Madgearu 2001, p. 82.

⁶² Zugravu 1997, p. 419.

⁶³ Dănilă 2001, p. 92.

⁶⁴ Drâmbocianu 1980, p. 21–22; vezi și vocea *Vestigii rupestre*: Stăicuț 2000, p. 187–188.

⁶⁵ Dănilă 2001, p. 73, 82.

⁶⁶ Pentru mănăstirile rupestre dobrogene, vezi Damian 2015, p. 106–131.

⁶⁷ Zugravu 1997, p. 418, 420.

⁶⁸ Teodor 1991, p. 37; informație preluată și de Dănilă 2001, p. 62.

un singur complex aflat *extra fines Imperii*: basilica de la Fenekpuszta⁶⁹. Aceasta respectă forma și modul de construcție ale unei basilici din Imperiu, ceea ce o exclude dintre posibilele modele pentru un lăcaș de cult nord-dunărean.

Singura construcție din lemn căreia i s-a atribuit o funcție religioasă este cunoscută într-o altă zonă, atribuită tot unei populații locale romanizate. La Vrajka a fost cercetat un cimitir de înhumatie, cu morminte (cu orientare V-E), cu un inventar sărac⁷⁰. În zona necropolei încadrate între sfârșitul secolului al VI-lea și prima jumătate a secolului al VII-lea⁷¹, spre SV, apar resturile unei construcții circulare din lemn, de la care s-au mai păstrat doar gropile de pari. Construcția a fost interpretată ca o posibilă capelă. Este una dintre puținele (dacă nu singura) construcție de cult diferită de aspectul clasic al bazilicilor vremii. De asemenea, este singura construcție din lemn a cărei funcționalitate presupusă este pusă în legătură cu practicarea creștinismului.

Trebuie subliniat că urmele construcției nu au o relație stratigrafică sigură în raport cu cimitirul, iar datarea sa în aceeași vreme cu funcționarea cimitirului a luat în considerare inclusiv date culese din folclorul local⁷².

Totuși, trebuie să avem în vedere că norma creștină permitea efectuarea serviciului religios și în construcții simple⁷³, destinate locuirii⁷⁴, nu doar în locuri de cult special amenajate. Aici se integrează un element care ține de specificul arhitectural local de mai târziu, și anume utilizarea bisericilor-bordei, atestată până în secolul al XIX-lea în teritoriul studiat. Exceptând nivelul interior de călcare coborât, aceste edificii de cult nu se deosebesc planimetric, la interior, de arhitectura clasică a bisericilor din lemn sau de zid⁷⁵.

Existența unor lăcașuri de cult presupune existența unor funcționari ai sacrului. Prezența preoților implică funcționarea unei structuri recunoscute în comunitate și supra-comunitar, iar o ierarhie bisericească, fie și rudimentar alcătuită, nu ar fi fost ignorată de sursele literare bizantine⁷⁶.

⁶⁹ Gáspár 2002.

⁷⁰ Majoritatea mormintelor nu au inventar.

⁷¹ Bavec 2003, p. 330, fig. 2.

⁷² Bavec 2003, p. 330.

⁷³ Ion Barnea amintește referirile autorilor antici la utilizarea de biserici-corturi (Sozomenos VI.37.13 și Ieronimus Epistolae CVII.2), dar atribuie posibilitatea folosirii acestora goșilor „sau altor populații în migrație, creștinate” (Barnea 1987, nota 17). Referitor la același pasaj, Josef Schmitz precizează că Sozomenos amintește că goșii foloseau pentru serviciul religios căruțe acoperite (Schmitz 1975, p. 256).

⁷⁴ Păcurariu 1990, p. 74.

⁷⁵ Trebuie ținut seama de circumstanțele ideologice și politice ale „îngropării” unora dintre bisericile documentate, majoritatea fiind în apropierea Dunării sau în raialele otomane.

⁷⁶ Contrar acestei idei, este invocat exemplul insulei Corsica. În secolului al XVI-lea, aici se practica un creștinism pe care iezuiții îl considerau ciudat, din cauza absenței organizării clasice a unei ierarhii bisericești (Madgearu 1997, p. 93).

Drept urmare, considerăm că nu există argumente care să poată susține existența unor lăcașuri de cult în teritoriul dintre Carpați și Dunăre sau a unei structuri ecleziastice⁷⁷.

ASPECTE SOCIALE

Diferitele tipuri de cruci descoperite în contexte care se datează în secolele VI–VII p.Chr. implică și alte aspecte sociale. Astfel, s-a afirmat că exemplarele de cruci malteze descoperite erau purtate mai ales de femei⁷⁸. Crucile latine, piese mai timpurii, care nu au fost imitate la nord de Dunăre, ar fi fost în Imperiu un accesoriu rezervat elitei. Crucile malteze sunt o formă răspândită, sunt accesibile tuturor, motiv pentru care ajung și în *Barbaricum*⁷⁹.

F. Curta pune în circulația științifică două afirmații care presupun, pe de o parte, că femeile sunt principalele purtătoare de cruci, cel puțin ale variantei malteze, iar pe de altă parte, că forma crucilor reflectă un anumit statut social, dincolo de caracterul creștin sau de cel estetic al cruciulițelor.

În ceea ce privește pătrunderea crucilor latine în *Barbaricum*, se observă prezența masivă a acestui tip de descoperiri situate în Imperiu. Astfel de piese apar și în teritoriul *extra fines*. Se poate cita piesa de la Závod⁸⁰ și tiparul de la Olteni. De altfel, morfologic, crucile din tipul Ozora sunt tot cruci latine, bogat decorate, la fel și crucile simple de la Bečej și Budakalász⁸¹.

Simplitatea crucilor malteze descoperite în spațiul extra-carpatic nu ar reprezenta un mod de imitare a unei elite bizantine, ci piese din portul unor femei, capturate de sclavini în raidurile lor de la sud de Dunăre⁸². Prin urmare, purtarea crucilor nu ar fi atât o *imitatio imperii*, cât o formă de *desiderium imperii*, semn al speranței captivilor de a fi răscumparați, de a se întoarce în Imperiu⁸³. Ar fi un marcaj identitar cu un accent nu atât religios, cât mai curând laic, fiind un mesaj către cei din imperiu, ilustrând un statut social dobândit conjunctural și, în fond, neasumat⁸⁴.

⁷⁷ Este destul de improbabilă existența unei organizări bisericești în lipsa unei autorități politice, fie ea laică sau nu.

⁷⁸ Curta 2001, p. 60.

⁷⁹ Curta 2001, p. 61.

⁸⁰ Garam 2001, taf. 38/2.

⁸¹ Vida 2002, p. 183, Taf. 10/1–2.

⁸² Curta 2011, p. 310.

⁸³ Curta 2011, p. 310: Crucile nu mai sunt doar simboluri religioase, ci simboluri ale unei apartenențe etnice, care „marcau” purtătorul ca fiind un captiv din Imperiu. O astfel de realitate ar pune serios sub semnul întrebării folosirea tiparelor pentru producerea de cruci. Ce destinatari ar fi avut aceste artefacte?

⁸⁴ Ne întrebăm, desigur, cui i se adresa un astfel de mesaj: soldaților veniți în acțiuni punitive la nord de Dunăre, eventualilor meșteșugari sau negustori, veniți să facă afaceri în zonele controlate de „barbari”?

PROBLEMA JUSTIFICĂRII CREȘTINISMULUI NORD-DUNĂREAN

Creștinismul este considerat drept una dintre principalele probleme ale „mileniului întunecat” și o caracteristică definitivă a poporului român. În istoriografie, acest fapt a căpătat o amploare tot mai mare după anul 1989 și a culminat în jurul anului 2000, când au fost editate mai multe lucrări și cataloage care urmăreau să ilustreze că, în fapt, creștinătatea populației de la nord de Dunăre este un fapt clar demonstrat.

Caracterul oficial și propagandistic este subliniat și de mesajul președintelui statului român, Emil Constantinescu, transmis cu ocazia expoziției „Creștinismul pe teritoriul României. Primul Mileniu”. Domnia sa vorbește despre „străvechea adeviziune a daco-romanilor la credința întru Hristos”⁸⁵, completat de ministrul culturii de la acea dată, Ion Caramitru, care observa că religia creștină „s-a îmbinat cu însăși geneza poporului român, fiind un act de cultură și civilizație liber consimțit, pentru care populația din spațiul carpato-danubian era pregătită și capabilă să îl recepteze, înaintea multora din popoarele ce ne înconjoară astăzi”⁸⁶.

La momentul sărbătoririi a 2000 de ani de creștinism, s-au editat trei cataloage ale unor expoziții vernisate în București, prima la Muzeul Național Cotroceni, în 1999, cea de-a doua la Muzeul Național de Istorie a României, în 2000, iar a treia la Muzeul „Vasile Pârvan” din Bârlad, tot în anul 2000.

Dintre artefactele care datează din secolele VI–VII p.Chr., în expoziția de la Muzeul Național de Istorie a României au fost incluse 11 obiecte pentru teritoriul dintre Carpați și Dunăre. Au fost expuse piese de la Porțile de Fier, din colecția Pongracz: fibulă (nr. cat. 34); tipar (nr. cat. 36), furci de tors (nr. cat. 40–41), cruciulițe (nr. cat. 62–64), alături de tiparele de la Olteni și Străulești-Lunca (nr. cat. 66–67), de furca de tors de la Obedeauu (nr. cat. 39) și de opaițul de la Luciu (nr. cat. 47).

În expoziția de la Muzeul Național Cotroceni, se regăseau doar patru piese cărora li s-au atribuit semnificații creștine pentru epoca studiată, și anume: opaițele de la Luciu și de la Ploiești (Bereasca) (nr. cat. 33 și 61), un vas de la Budureasca cu decor cruciform (nr. cat. 59) și tiparul de la Izvoru Dulce (nr. cat. 60).

În catalogul expoziției de la Muzeul „Vasile Pârvan” din Bârlad, care a pus accent pe dovezile creștinismului nord-dunărean⁸⁷, apar 27 de piese datate în secolele V–VII p.Chr.: opaițe (nr. cat. 17, 19–20, 22); pietre cu semne cruciforme (nr. cat. 23–24); vase cu semne cruciforme (nr. cat. 25, 30, 34, 36, 39, 41–45, 48); cruciuliță (nr. cat. 32); tipare (nr. cat. 35, 38); tipare pentru piese cu decor cruciform (nr. cat. 33, 40); un tipar⁸⁸ din care se putea obține o piesă incertă ca formă (nr. cat. 31).

⁸⁵ Constantinescu E. 1999, p. 3.

⁸⁶ Caramitru 1999, p. 5.

⁸⁷ Expoziție „de mari proporții, care să surprindă momentul și locul apariției, precum și rolul pe care creștinismul l-a jucat în istoria noastră de două ori milenară” (Mamalaucă 2000, p. 13).

⁸⁸ Davideni – poate fi o aplică sau o altă piesă.

Se regăsesc și câteva piese cu probleme de datare (nr. cat. 26 și 28)⁸⁹ ori de identificare/interpretare (nr. cat. 27 și 29)⁹⁰.

Dintre piesele prezente în cele trei expoziții, șapte aparțin colecției Pongracz (MNIR, nr. cat. 34, 36, 40–41, 62–64), care cuprinde obiecte strânse atât de pe teritoriul românesc, cât și de pe cel sârbesc, ceea ce ridică multe semne de întrebare referitoare la gradul de apartenență a acestor piese la creștinismul nord-dunărean.

Opațiile, lucrate din lut sau bronz, reprezintă produse bizantine. Pentru trei dintre ele, locul descoperirii nu se cunoaște⁹¹. Unul singur, cel de la Luciu, reprezintă o descoperire localizată cert la nord de Dunăre⁹² (Muzeul Național Cotroceni, nr. cat. 33; Muzeul Național de Istorie a României, nr. cat. 47).

Dacă funcționalitatea unei piese precum opațiile primează, atunci utilizarea, într-un mediu cu valențe creștine, rămâne încă de demonstrat pentru opațiile de la sud de Carpați⁹³.

Referitor la piesele importate (nu doar opație), originare, cel mai probabil, dintr-un oraș dunărean⁹⁴, caracterul lor creștin devine evident când sunt integrate în contextul descoperirilor din Imperiu.

Rămâne de stabilit în ce măsură astfel de obiecte își păstrau semnificațiile religioase și în afara Imperiului, dacă nu cumva nord-dunărenii le utilizau doar din rațiuni practice, funcționale.

După cum am menționat, în opinia noastră, două piese sunt incorect date. Este vorba despre o cruciuliță (expoziția de la Bârlad, nr. cat. 26) pentru care locul de descoperire (Păcuiul lui Soare), metalul, tehnica de realizare (plumb turnat) și forma brațelor sugerează o datare mult mai târzie față de cea propusă⁹⁵. Cât privește pieptenele din os (expoziția de la Bârlad, nr. cat. 28) descoperit la Davideni, acesta este o piesă scitică⁹⁶.

⁸⁹ O cruciuliță din plumb de la Păcuiul lui Soare, un pieptene descoperit la Davideni.

⁹⁰ Un corn cu linii „în val”, lingurița de la Davideni.

⁹¹ În cataloagele de expoziție, pentru opație se precizează, la proveniență, teritoriul județului Prahova. Se menționează că au intrat în inventarul MJIAPh prin intermediul unor colecționari. Recent, la republicarea acestor piese, Florin Topoleanu indică achiziționarea lor de la diverși colecționari bucureșteni, prin urmare proveniența este necunoscută (Topoleanu 2012, p. 223–225). Credem că aceste opație au proveniență sud-dunăreană.

⁹² Nici această piesă nu are un context arheologic cunoscut.

⁹³ Opațul putea ajunge la nord de Dunăre și ca pradă de război. Nu o dată apar mențiuni referitoare la jefuirea unor biserici. Dacă a fost păstrat ca un obiect-curiozitate ori ca piesă-trofeu nu se poate preciza. Este posibil ca păstrarea și utilizarea acestor piese să fie justificată în primul rând de funcționalitatea lor.

⁹⁴ Recent, F. Curta propune o reinterpretare a provenienței importurilor, cu referire specială la opație, Curta 2016.

⁹⁵ Piesa a fost datată de Vasile Oprea în secolul al V-lea p.Ch. (Oprea 2000, p. 32, nr. 26).

⁹⁶ Bănuiala că este o piesă străină de inventarul mileniului I p.Ch. ne-a fost confirmată de o discuție mai veche cu Anca Ganciu, pentru care îi mulțumim. Ulterior, a apărut un articol despre acest tip de piepteni: Ganciu 2001–2002.

Decorul, cu motive catalogate drept „creștine”, al unei piese din corn (expoziția de la Bârlad, nr. cat. 27), este doar un simplu decor în „linie vălurită”. De asemenea, datarea în perioada pe care o analizăm este nesigură, astfel de piese fiind caracteristice secolelor următoare. Asupra caracterului creștin al linguriței descoperite la Davideni (expoziția de la Bârlad, nr. cat. 29), considerată linguriță euharistică, planează incertitudinea. Toate lingurițele pentru care se presupune această funcționalitate au partea activă întregă și nu perforată, ca o sită, precum cea de la Davideni⁹⁷. De altfel, N. Dănilă consideră că, pentru aceste secole, nu se poate accepta interpretarea de lingurițe euharistice pentru niciuna dintre descoperirile de la nord de Dunăre⁹⁸.

Tot discutabil este și caracterul creștin al tiparului descoperit în nivelul așezării de la Davideni (expoziția de la Bârlad, nr. cat. 31). Pentru acest tipar s-a presupus o folosire inițială pentru obținerea unor cruciulițe prin turnare. Din păcate, partea care se mai păstrează din forma săpată inițial pe tipar este mult prea mică pentru a putea fi interpretată drept negativ de cruciuliță.

Mai rămân crucile incizate pe vasele ceramice, de altfel și cele mai numeroase piese prezente în respectivele expoziții. Acestea sunt semne, de cele mai multe ori departe de poziția normală a unei cruci, atât în ceea ce privește poziția brațelor (unghiul de 90° este o raritate), cât și orientarea ei (poziția verticală fiind la rândul ei o raritate). În cazul în care aceste semne țin de registrul religios creștin, este neașteptată plasarea lor, în toate cazurile cunoscute, pe pereții unor vase prost modelate, realizate dintr-o pastă cu degresant mare, prost arsă. Aceste semne, trasate neglijent pe corpul vaselor, au suscitât o lungă discuție referitoare la interpretarea lor și la apartenența la un simbolism creștin,

În anii '60, nu se atribuia o semnificație creștină crucilor zgâriate (incizate) pe vase ceramice⁹⁹. N. Zugravu semnalează neglijența trasării respectivelor semne și consideră că vasele care poartă cruci incizate trebuie privite cu reticență¹⁰⁰ ca indicii ale creștinismului utilizatorilor. Același autor consideră că unele dintre vasele cu semne frumos incizate sau cu semne multiple ar putea avea o utilizare liturgică și ar indica, astfel, chiar existența unor biserici¹⁰¹.

După alte opinii, aceste semne sunt o marcă indubitabilă a creștinismului nord-dunărean¹⁰².

⁹⁷ O piesă asemănătoare a apărut într-un tezaur descoperit la *Sucidava*–Izvoarele și a fost interpretată ca strecurătoare: Clante 2000, p. 20, 53, nr. 27. În cazul descoperirii de la *Sucidava*, caracterul creștin poate fi acceptat prin contextul descoperirii, atât intern (asocierea cu alte piese), cât și extern (fortificația romană). Contextul descoperirii de la Davideni nu contribuie la limpezirea caracterului piesei. Pentru astfel de lingurițe descoperite în contexte barbare s-a presupus o folosire mult mai practică, legată de consumul unor mâncăruri speciale precum stridiile (Curta 2006, p. 93, nota 1) sau legată de portul feminin (Kazanski, Mastykova, Périn 2002, p. 181).

⁹⁸ Dănilă 2001, p. 161.

⁹⁹ Constantiniu 1966, p. 674, fig. 6.

¹⁰⁰ Zugravu 1997, p. 416.

¹⁰¹ Zugravu 1997, p. 423; asemănător și la Teodor, Stanciu 2009.

¹⁰² Teodor 1991, p. 82–84.

Pentru A. Madgearu, crucile de pe vase pot reprezenta și simboluri solare¹⁰³. Semnele cruciforme de pe vase sunt mărturii nesigure¹⁰⁴. Acestea apar și pe vase „slave”, cu toate că slavii nu erau creștinați la acea dată¹⁰⁵. F. Curta nuanțează discuția, considerând că semnele de pe ceramică pot fi simboluri de factură creștină, imitate după cele aflate pe amfore. Prezența acestor semne nu este un indicator suficient și sigur al creștinării comunității care utiliza vasele¹⁰⁶.

Eugen Silviu Teodor susține caracterul religios al semnelor incizate pe vasele descoperite la nord de Dunăre prin distribuția lor largă, pe spații mari, asociată cu o frecvență redusă, care scoate aceste semne din repertoriul ornamental, decorativ. Situația semnelor pe vase modelate cu mâna, care aparțin unei categorii ceramice puțin decorate, ar indica un comportament deliberat, completat de asocierea cu piese pe care apar alte simboluri creștine (peștele)¹⁰⁷.

Se cunosc descoperiri de vase cu semne considerate alfabetiforme, cum sunt cele incizate pe un fragment de vas de la Budureasca (*I* și *X*). Această descoperire este considerată un argument puternic în dovedirea existenței creștinismului nord-dunărean. Semnele sunt considerate drept o inscripție paleocreștină¹⁰⁸, descifrată ca I(HCOYC) X(PICTOC NHKA sau ZOTHP)¹⁰⁹. Nu este singura inscripție de acest fel, la Dămăroaia fiind descoperit un fragment de vas cu aceleași semne incizate¹¹⁰. De la Botoșana provine un vas mic, ale cărui semne au fost interpretate drept cruci, alături de semne alfabetiforme grecești, care permit identificarea cuvântului „pios”¹¹¹. Caracterul nesigur al acestor semne, stângăcia cu care au fost trasate, sunt explicate de către E.S. Teodor prin apariția lor în mediul unei societăți aliterate¹¹². Se conturează imaginea unei populații romanice, vorbitoare de latină, care ocazional folosea alfabetul grec pentru inscripții realizate pe vase cu înfățișare modestă, modelate cu mâna. Într-un articol recent, E.S. Teodor crede că prezența semnelor creștine doar pe vase lucrate cu mâna se explică prin modelarea acestora de către meșterii comunității,

¹⁰³ Madgearu 2001, p. 25.

¹⁰⁴ Harhoiu 1999–2001, p. 143.

¹⁰⁵ Madgearu 2001, p. 83–84.

¹⁰⁶ Curta 2001, p. 61–62.

¹⁰⁷ Teodor, Stanciu 2009; cred că incizia, fragmentar păstrată pe un vas descoperit la Făcăi-Braniște și identificată ca un semn de tip *crux gammata*, ar trebui scoasă din discuție. Analiza ilustrației arată că fragmentul de incizie nu reprezintă o astfel de cruce (Toropu, Stoica 1971, fig. 6/1).

¹⁰⁸ Teodorescu 1999, p. 94; Mai recent, E.S. Teodor și I. Stanciu sunt de acord cu citirea semnelor respective, Teodor, Stanciu 2009, p. 135.

¹⁰⁹ Teodorescu 1999, p. 97.

¹¹⁰ Rosetti 1934, p. 211, fig. 6/10.

¹¹¹ Pot fi enumerate și alte descoperiri: un vas care prezintă semnele alfabetiforme „XP” de la Valea Jijiei (Teodor 1991, p. 83); un alt vas cu astfel de incizii de la Străulești-Măicănești (Constantiniu 1965, p. 184, fig. 12/2); câte un vas la Dulceanca IV (Dolinescu-Ferche 1992, fig. 19/2) și la Băleni-Români (Teodor, Stanciu 2009, p. 135).

¹¹² Teodor, Stanciu 2009, p. 134–135.

vasele lucrate la roată fiind create de către meșteri itineranți¹¹³. O excepție rămâne fragmentul de vas lucrat la roata rapidă, descoperit la Davideni, care prezintă un „X” incizat anterior arderii¹¹⁴.

Cum există posibilitatea ca lectura/interpretarea semnelor alfabetiforme să fie cea corectă, rămâne întrebarea dacă, la fel ca în cazul pieselor importate, aceste semne își păstrează semnificația inițială și în afara Imperiului, adică în afara contextului în care au fost create. Semnele în discuție sunt similare, uneori până la identitate, cu *dipinti* prezenți pe amforele bizantine, care apar într-un număr destul de mare în spațiul nord-dunărean. Dacă se acceptă ideea de imitare, preluarea acestor semne ar putea avea și o altă rațiune în afara mesajului creștin. Ar putea să ajute la desemnarea vaselor cu un anume conținut, identic cu cel ajuns în ambalajul amforelor bizantine.

Analiza artefactelor considerate creștine nu susține realitatea existenței unor dovezi incontestabile ale creștinismului nord-dunărean. Altfel spus, imaginea creștinismului nord-dunărean redată de cele trei expoziții oficiale organizate la începutul mileniului III apare drept una modestă și neconcludentă.

Continuând această analiză, am studiat tiparele utilizate pentru turnarea de cruciulițe. Astfel de tipare sunt considerate materiale palpabile ale practicării creștinismului¹¹⁵, „cea mai grăitoare dovadă” a pătrunderii acestuia la nord de Dunăre¹¹⁶. O ipoteză sugerată de prezența tiparelor este existența cererii și a unei piețe care pune în circulație anumite tipuri piese. Justificarea cererii, a purtării pieselor cruciforme, poate fi una religioasă sau nu. Portul cruciulițelor poate fi asociat și intenției de a imita portul romanilor, doar ca accesoriu la modă și nu ca ilustrare materială a credinței.

TIPARE PENTRU CRUCI

Informațiile literare referitoare la existența unui creștinism nord-dunărean sunt reduse, neclare și uneori foarte discutabile¹¹⁷. În ciuda acestei realități, este surprinzător faptul că, pe teritoriul nord și est-carpatic (bazinul Dunării Inferioare), s-a descoperit o impresionantă cantitate de tipare destinate turnării cruciulițelor și ornamentelor cruciforme (fig. 8).

Fenomenul este cu atât mai interesant, cu cât în teritoriile învecinate aceste materiale lipsesc. De la sud de Dunăre, din teritoriul Imperiului Bizantin, unde

¹¹³ Teodor, Stanciu 2009. Acceptarea acestei ipoteze nu explică absența semnelor pe vase modelate mai îngrijit.

¹¹⁴ Mitrea 2001, fig. 113/5.

¹¹⁵ Constantiniu 1966, p. 674–675; Comșa 1978, p. 116.

¹¹⁶ Zugravu 1997, p. 416.

¹¹⁷ Singura, de altfel, este cea referitoare la gepidul creștin care îl conduce pe Priscus la Musakios (Theophanes Confessor, anul 593). Există echivalarea gepid = romanic la Teodor 1991, p. 61.

creștinismul era religie oficială, sunt cunoscute câteva descoperiri, la Sadovetz¹¹⁸ și *Sucidava–Celei*¹¹⁹ (tipare pentru piese turnate) sau Cartagina¹²⁰, Constantinopol¹²¹ și Siria¹²² (tipare pentru piese presate).

Faptul este cu atât mai straniu cu cât acest spațiu ne impresionează prin numărul de bazine, baptisterii și cruciulițe pectorale, apărute mai ales în morminte¹²³.

Nu credem că pentru această realitate arheologică este suficientă invocarea stadiului cercetării. Săpăturile sistematice în centrele urbane ale provinciilor sud-dunărene au o istorie impresionantă. Este puțin probabil ca existența unor piese cu importanța tiparelor utilizate pentru obținerea de cruci să fi fost ignorată.

Este neașteptat raportul dintre descoperirile extrem de numeroase de cruciulițe din regiune și prezența a doar două tipare, câte unul la Sadovetz și *Sucidava–Celei*. Ultimul este inedit până astăzi, la peste 50 de ani de la menționarea sa. Asemenea lui, pot aștepta publicarea și alte tipare aflate în depozitele muzeelor.

Este de remarcat faptul că, din dorința de a „popula” cu piese creștine spațiul de la nord și sud de Carpați, au existat unele exagerări de interpretare a destinației unor tipare (fig. 9). Astfel, s-a spus despre un tipar descoperit la Budureasca 4 că ar fi fost destinat turnării unor cruciulițe, fiind publicat și un desen cu detalierea piesei. La fel s-a încercat și pentru tiparul de la Cristuru Secuiesc. Totuși, așa cum fotografiile publicate în epocă (fig. 5), dar de către alți autori, o arată, în cazul de la Budureasca 4 este vorba despre un pandantiv alcătuit dintr-o verigă de prindere și o linie dreaptă formată din cinci granule, în timp ce la Cristuru Secuiesc este vorba despre pandantive romboidale care au marcate diagonalele, mai evident în cazul piesei din mijloc, mai puțin clar în cazul piesei lateral-dreapta (poziție din perspectiva privitorului piesei).

Pentru tiparele descoperite la nord de Dunăre, o discuție foarte importantă este cea asupra mediului de proveniență a pieselor, a contextului arheologic al acestora¹²⁴. Lipsa informațiilor privitoare la contextul arheologic, în cazul multor descoperiri, ridică două întrebări. Prima este legată de problema datării pieselor. Cea de-a doua se referă la posibilitatea ca aceste tipare să fie puse în relație cu activitatea unor meșteri itineranți.

¹¹⁸ Uenze 1992.

¹¹⁹ Piesa a rămas inedită, iar datarea ei în secolul al VI-lea este problematică. Lipsesc desenul și fotografia, iar descrierea condițiilor descoperirii este foarte lacunară: „În această secțiune s-au descoperit foarte multe gropi de gunoaie cu materiale dacice, romane, bizantine și românești. Din ele s-a cules un bogat material arheologic, ca: piepteni din os, vase întregi, amfore bizantine cu inscripții, o farfurie mare din lut roșu (diam. 36 cm) decorată cu o rozetă, un tipar de piatră pentru turnat cruci, două fluierașe din os, o cărămidă cu ștampila legiunii IV Flavia, multe opaițe, monede (secolele IV–VI), săgeți românești, fibule (secolele IV–VI) etc.” (Tudor 1970, p. 287).

¹²⁰ Roth 1980, p. 330, fig. 7/2.

¹²¹ Ross 1962, p. 57, nr. 66.

¹²² Coche de la Ferte 1958, p. 38, p. 100, nr. 31.

¹²³ O privire de ansamblu la Curta 2001.

¹²⁴ Pentru un catalog al tuturor tiparelor din zona intra și extra-carpatică: Tănase 2010, p. 135–143.

Propunerile de datare au utilizat drept criteriu principal forma crucilor aflate pe tipar, mai ales în cazurile în care nu sunt asociate cu „negative” ale altor piese.

Reperul formal este unul destul de nesigur, cruci asemănătoare existând și în alte epoci. În acest sens, poate fi citat un tipar descoperit la Siscia. Pe o parte a sa este gravată o cruce care seamănă foarte bine cu piesa de la Davideni. Dar tiparul se datează în secolul al X-lea, deoarece pe cealaltă față are un cercel de tip Bjelo-Brdo¹²⁵.

Datarea exemplarului de la Botoșana este sigură. Piesa a fost descoperită într-o locuință (L. 27) din nivelul al II-lea al așezării, care se plasează după mijlocul secolului al VI-lea¹²⁶. De la Davideni este publicat un tipar descoperit în afara vreunui complex arheologic. Dacă se acceptă că fragmentul păstrat din piesa gravată este o cruce, negativul posibilelor ornamente de cercei aflat pe tipar nu este de folos pentru datare. Deoarece forma crucii nu se poate preciza, datarea se face, probabil, pe baza absenței documentării unei etape de locuire ulterioare sfârșitului secolului al VII-lea¹²⁷. Pentru tiparul de la Olteni¹²⁸, forma și decorul crucii amintesc bine de exemplarele de cruci (realizate, însă, prin presare) descoperite la Histria, care sunt databile în secolul al VI-lea. Pentru tiparul descoperit în nivelul așezării de la Străulești-Lunca¹²⁹, doar forma crucii poate sugera o datare, acesta fiind unicul negativ al piesei.

De la Cacica, provine un alt tipar, descoperit în afara unui context stratigrafic, fiind antrenat în dărâmătura din secolele XVII–XVIII. Forma crucilor este foarte asemănătoare cu cea a pieselor care circulă în Europa Centrală și de vest atât ca pandantive, cât și sub formă de fibule. Asocierea cu negativul aplicelor rectangulare trimite către seria de tipare „Aldeni”, astfel că o datare în secolele VI–VII poate fi acceptată¹³⁰.

De la Giurcani se cunosc două tipare descoperite întâmplător¹³¹. Negativele păstrate indică obținerea prin turnare doar a cruciulițelor. Ca urmare, doar negativul cruciform poate sugera datarea. Formal, este un amestec între două tipuri, cel latin și cel maltez, ceea ce semnaleză o datare timpurie, anterior secolului al VII-lea. După acest secol, piesele descoperite în teritoriul analizat nu mai prezintă evazarea brațelor, acestea sunt drepte, cel puțin în cazul crucilor de tip latin. Subțierea părții centrale a piesei este rară. Se poate invoca doar asemănarea cu crucile reprezentate pe tiparul de la Dunapataj¹³².

¹²⁵ Buzov 2004, p. 465, sl. 5d.

¹²⁶ Teodor 1984, p. 41, fig. 20/1; Teodor 1991, p. 87; Madgearu 2001, p. 123, nr. 56.

¹²⁷ Mitrea 1979, p. 152, fig 4/1; Teodor 1991, p. 162, nr. 14; Mitrea 2001, p. 134, fig. 65/1.

¹²⁸ Preda 1967, p. 513–514; Barnea 1979, p. 258, pl. 111; Știrbulescu 2000, p. 29, 57, nr. 66.

¹²⁹ Constantiniu 1966, p. 674–675, fig. 5/3; Teodorescu 1972, p. 94, nr. 7a, fig. 3/6; Barnea 1985, p. 103, nr. III.53; Știrbulescu 2000, p. 29, 57, nr. 67; Madgearu 2001, p. 124, nr. 59.

¹³⁰ Andronic 1995–1996, p. 65; Măgureanu, Ciupercă 2004–2005 pentru tiparele din seria Aldeni.

¹³¹ Buzdugan, Rotaru 1997, fig. 8/7–8 și 9/1–4; Rotaru 2000, p. 35, fig. 38, unul dintre aceste tipare prezintă o cruce mică, cu brațe drepte și groase, ceea ce indică o datare ulterioară perioadei abordate în lucrarea de față.

¹³² Garam 2001, Taf. XX/2.

Un caz interesant este exemplarul de la Izvoru Dulce¹³³. Acesta prezintă trei particularități: 1. forma brațelor crucii este perfect dreaptă; 2. turnarea agățătorii în formă finală se face odată cu piesa; 3. decorul în formă de „X”, realizat din puncte și absența lăcașului destinat montării unei pietre prețioase ori pastile de sticlă.

Până în prezent, cruci ilustrate prin acest negativ nu au fost descoperite în teritoriul nord-danubian pentru perioada secolelor V–VII. Ținând seama de apariția crucilor cu brațele drepte în secolul al VIII-lea, dar și de diferențele de morfologie și decor, se poate accepta o datare anterioară anului 700. Datarea în secolele IV–V, propusă de către N. Dănilă, pe baza formei drepte a brațelor, formă considerată drept indiciu al unei influențe a creștinismului latin, este extrem de tentantă. De altfel, ar fi primul obiect creștin, databil fără dubiu, în această epocă. Informația neclară legată de context, care plasează tiparul fie în nivelul unei așezări datate în secolele V–VII, fie chiar într-o locuință a respectivei așezări, pare să indice utilizarea sa în secolele VI–VII¹³⁴.

Forma deosebită a acestei cruci poate să rezulte din plasarea descoperirii într-un spațiu de graniță, manifestat și la nivel cultural și religios.

Dacă se admite că tiparele menționate sunt databile în cursul secolelor VI–VII, rezultă o serie de întrebări¹³⁵. Unde sunt crucile produse cu aceste tipare? Care este semnificația socială a acestor piese? Ce fel de meșteri le-au folosit și cine sunt cei care le-au purtat? Se poate acorda acestor piese o semnificație religioasă? Oferta pieselor produse vizează consumatori creștini?

Comparativ cu alte culturi și epoci, vestigiile culturii materiale¹³⁶ ale secolelor VI–VII din spațiul extra-carpatic au fost considerate uneori modeste; totuși, ele dau naștere unei serii de întrebări importante, pentru care nu s-au aflat încă răspunsuri.

Spațiul geografic atribuit culturii arheologice Ipotești-Cândești, cultură caracterizată prin așezări și ceramică specifice și politizată încă de la identificarea sa, a fost marcat de discuția referitoare la etnicitate¹³⁷: „slavă” sau „romanică”. Au fost invocate argumente diverse, creștinismul fiind considerat, atunci ca și acum, una dintre cele mai puternice probe în dosarul care susține existența populației „romanice”.

S-a scris multă literatură, care a încercat instrumentalizarea tuturor artefactelor cărora li s-a putut atribui o componentă religioasă creștină, pentru susținerea existenței unei populații „romanice” creștine, numeroase.

¹³³ Popescu 1983, p. 275, fig. 2/1; Rusu 1984, p. 60, nr. 58, fig. 20/5; Ștefănescu 1996, p. 33; Constantinescu 1999, p. 71, fig. 7/12; Ciupercă 2000, p. 42, nr. 60; Madgearu 2001, p. 126, nr. 74.

¹³⁴ Constantinescu 1999, p. 170, nr. 66a (așezare din sec. IV–V), p. 71 (locuință din sec. IV/V–VI).

¹³⁵ Ciupercă, Măgureanu 2009.

¹³⁶ Termenul de „cultură” este utilizat ca termen tehnic pentru acoperirea totalității descoperirilor din teritoriul dintre Carpați și Dunăre, care se datează în secolele VI–VII p.Chr.

¹³⁷ În realitate, cele două etnonime reprezintă cu totul altceva: pentru populația „slavă”, interpretarea corectă ar fi cea de aparținători la o familie lingvistică slavă, în timp ce populația „romanică” ar reprezenta în fapt indivizi sau grupuri care acceptă, aparent deliberat, modul de viață existent în partea de Imperiu aflată în proximitate.

Tiparele pentru turnat cruci au fost cuprinse în acest demers. De aceea, trebuie subliniată frecvența pozitivă a crucilor și cea negativă a tiparelor descoperite în spațiul Imperiului Bizantin. La nord de Dunăre, situația pare a fi exact invers. Există tipare, însă lipsesc descoperirile de cruciulițe care să fi fost obținute prin turnarea în aceste tipare. Descoperirile publicate de cruciulițe provenite din spațiul intra- și extra-carpatic ilustrează piese diferite ca dimensiuni și formă față de cele prezente pe tipare, cu excepția celei de la Davideni¹³⁸.

Faptul că majoritatea tiparelor au fost descoperite în afara unor complexe sau contexte ar putea certifica ipoteza meșterilor itineranți¹³⁹. Dar pentru cine produceau aceștia? Oferta lor ar trebui să răspundă unei cereri individuale/comunitare, unei cereri de piață. Dar aici nu este vorba despre un produs oarecare, destinat schimbului, comerțului. Cruciuile, în epocă, erau un clar simbol religios creștin. Atunci cererea ar putea veni dinspre o comunitate creștină, care, beneficiind de oferta meșterilor, putea să își exprime manifest credința și la nivel material? Prin arborarea unui simbol mărunț, dar cert recunoscut, încercau obținerea unei vizibilități, marcarea unui statut ori a unei identități? Menționăm din nou că sursele scrise nu fac referire la creștinii de la nord de Dunăre. Această ignorare poate fi pusă pe seama lipsei de interes politico-militar manifestate de bizantini, care nu îi percepeau pe creștinii din stânga Dunării ca pe o comunitate¹⁴⁰, aceștia fiind risipiți printre „ceilalți”...

Influența Imperiului Bizantin este remarcabilă asupra artefactelor descoperite în apropierea Dunării. Piesele cruciforme sunt asemănătoare ca formă (e.g. Olteni și Străulești). Cu cât ne depărtăm de *limes*, formele variază din ce în ce mai mult, ceea ce poate sugera influențe diverse (e.g. Cacica), ajungând mai aproape de forma fibulelor nord-alpine¹⁴¹.

Multitudinea de variante de formă cunoscute pentru piesele-cruciuiliță poate fi un argument în favoarea modalităților diverse de manifestare a creștinismului nord-dunărean. Existența acestuia credem că se apropie mai mult de ideea exprimată de V. Bierbrauer în legătură cu creștinismul germanicilor transalpini, decât de imaginea idilică, aproape eroică, a creștinismului reliefat de literatura de specialitate românească.

¹³⁸ Băleni-Români: Rusu 1984, p. 58, nr. 8; Madgearu 2001, p. 123, nr. 55; Bratei: Băltăc 2000, p. 57, nr. 65; Davideni: Mitrea 2001; Madgearu 2001, p. 125, pl. VII/5; *Porolissum*–Moigrad: Gudea 1982, 155–158, fig. 1–2; Pop 2000, p. 23, 53, nr. 32; Madgearu 2001, p. 121, nr. 44; Porțile de Fier: Tănase 2000, p. 29, 56, nr. 62–64; Ruginoasa: Teodor 1991, p. 165, nr. 30, fig. 7/3; Madgearu 2001, p. 127, nr. 80, pl. VII/8; Sighișoara: Barnea 1985, 104, nr. III.59; Gudea, Ghiurco 1988, p. 176, nr. B.e.6; Valea Voievozilor: Rusu 1984, nr. 62, nr. 108; Madgearu 2001, p. 127, nr. 82.

¹³⁹ Nu se exclude posibilitatea ca meșterii să lucreze într-un spațiu cu amenajări extrem de modeste, în care puteau produce piese mărunte, bijuterii, inele... Situația acestor spații de lucru în afara unei așezări, în cazul existenței unei context arheologic documentat, ar pleda pentru ipoteza meșterilor itineranți.

¹⁴⁰ Termenul este folosit în sensul de comunitate religioasă.

¹⁴¹ Pentru fibulele cruciforme de la nord de Alpi, vezi Bierbrauer 2003.

Mai precis, chiar și în ciuda absenței misionarilor, așa cum a fost în cazul goșilor, francilor, alamanilor sau bajuvarilor, se poate accepta un creștinism nord-dunărean care nu se manifesta în litera Noului Testament.

Se poate vorbi despre o percepție proprie barbarilor asupra creștinismului. Și aici poate fi invocată accepțiunea crucii pentru germanici, care nu au preluat-o ca simbol al reînvierii, ci au fost mai curând sensibili la imaginea de pe cruce a lui Iisus, perceput ca protector și aducător de victorie¹⁴². De altfel, lumea germanilor de la nord de Alpi rămâne într-un adânc sincretism până spre secolul al IX-lea, când se generalizează rețeaua de parohii¹⁴³.

Abordarea creștinismului ca religie acceptată individual ar putea porni de la particularizarea artefactelor¹⁴⁴ identificate arheologic, astfel încât raționamentul să urmărească trecerea de la individ la grup.

De asemenea, poate ar trebui să începem a privi creștinismul ca pe o religie personală, să pornim această discuție de la persoană și nu de la o comunitate, particularizând și nu generalizând, obiectele pe baza cărora se poartă discuția exprimând, de fapt, indivizi și nu grupuri.

CONSIDERAȚII FINALE

„...existența unor obiecte creștine ... este un semn indubitabil al continuității populației daco-romane, singura care avea tradiția semnificației și utilizării liturgice a celor mai multe dintre ele...”¹⁴⁵

Într-un articol din anul 2004, A. Madgearu continua argumentarea ideii care apare și la alți autori și susținea că piesele cu simboluri creștine provenite din Imperiu, dar descoperite la nord de Dunăre, atestă creștinismul din acest spațiu¹⁴⁶.

La începutul anilor 2000, în bibliografia relativă la epocă, pe baza descoperirilor funerare, apar considerațiile unor autori precum P. Tomka și F. Daim. Primul, pe baza analizei inventarului mormântului 317 de la Táp – *Borba*, consideră că, în ciuda crucii pectorale prezente între piesele de inventar, nu este vorba despre mormântul

¹⁴² Bierbrauer 2003, p. 441.

¹⁴³ Bierbrauer 2003, p. 442.

¹⁴⁴ De exemplu, un tipar pentru obținerea cruciulițelor putea aparține unui meșter convertit sau nu la creștinism, care putea lucra pentru un comanditar individual sau pentru o comunitate, cruciulițele răspunzând unei cereri justificate religios ori de modă.

¹⁴⁵ Zugravu 1997, p. 417.

¹⁴⁶ Madgearu 2004.

unui creștin¹⁴⁷. La fel, pentru F. Daim, crucea, descoperită în mormântul de la Ozora – *Tótipusztá*, reflectă mai degrabă dorința purtătorului de a se asocia unei forme de reprezentare specific bizantină decât constituie simbolul credinței sale¹⁴⁸.

La rândul său, F. Curta propune ideea de „imitare fără conversie”¹⁴⁹. Purtarea unor piese de factură creștină nu echivalează cu existența unui individ creștinat, mai ales în lipsa unei organizări ecleziastice, precum cea sugerată de bazilica de la Fenekpuszta¹⁵⁰. Piesele cu decor cruciform (catarama, cercei ...) nu pot fi considerate ca dovezi ale religiei creștine. Ele sunt mai întâi produse, mărfuri dezirabile și utilizate conform funcționalității lor ori datorită modei vremii și nu pot dovedi, prin simpla lor prezență, apartenența la creștinism a purtătorului¹⁵¹.

N. Zugravu consideră că acceptarea creștinismului de către comunitățile nord-dunărene devine generală în secolul al VI-lea, când se produce o mare schimbare, în sensul că importurile de piese cu însemne creștine scad (precum opaițele), crescând numărul obiectelor creștine produse local (cruciulițe, vase cu semne)¹⁵². Totuși, ulterior căderii *limes*-ului, scad simțitor argumentele arheologice care să susțină dezvoltarea unui creștinism nord-dunărean¹⁵³.

Argumentarea creștinismului prin decorul cruciform al unor pandantive de cercei¹⁵⁴ credem că este o încercare exagerată de a mobila cu piese creștine secolul al VII-lea. Acest veac, peste care se trece în grabă, este tratat în bibliografie în doar câteva rânduri în care este presupusă existența unui „creștinism simplu”. În „acele vremuri de restriște” se va fi renunțat la formulele consacrate de exprimare prin obiectele aflate în uz în secolul anterior. Modul „ascuns” în care se manifestă în secolul al VII-lea creștinismul, după ce în secolele anterioare fusese documentat prin biserici și manifestări de cult clare și recognoscibile, este insuficient argumentat doar prin „despărțirea” de Imperiu. Această interdependență sugerează exact contrariul, creștinismul nord-dunărean nu există fără Imperiu, așadar nu era nici generalizat și nici înrădăcinat în credința populațiilor dintre Carpați și Dunăre...

A. Madgearu considera că „romanizarea și creștinarea au fost două procese inseparabile și convergente”¹⁵⁵. Credem că are dreptate într-o oarecare măsură, dacă procesele sunt privite din perspectiva Imperiului, ca o emanare culturală a acestuia, mai ales că la această vreme creștinismul era parte din fondul bizantin. Mai trebuie acceptat că acest proces se derula de-a lungul tuturor granițelor Imperiului, deci nu reprezintă o particularitate a spațiului nord-danubian. Eroarea se poate strecura în momentul în care cei de la nord de Dunăre sunt priviți ca un personaj colectiv.

¹⁴⁷ Tomka 2002, p. 217.

¹⁴⁸ Daim 2003, p. 520.

¹⁴⁹ Curta 2001, p. 68.

¹⁵⁰ Curta 2001, p. 64.

¹⁵¹ Madgearu 2001, p. 84.

¹⁵² Zugravu 1997, p. 415.

¹⁵³ Zugravu 1997, p. 484.

¹⁵⁴ Zugravu 1997, p. 485.

¹⁵⁵ Madgearu 2001, p. 107.

Nu cred că se poate vorbi despre un grad de acceptare conștientă a romanizării și/sau a creștinării. Astfel de procese culturale nu pot fi conștiente, la nivel de masă, în lipsa unei autorități care să le controleze (vezi trecerea goților, a gepizilor la arianism sau, mai târziu, a bulgarilor și maghiarilor la creștinism). Cum, de altfel, este de discutat în ce măsură Imperiul a acționat conștient și intenționat ca factor de romanizare sau de creștinare.

În ceea ce privește receptarea individuală a credinței, este postulat monopolul botezului: doar romanicii (autohtonii, românii de mai târziu) îl pot primi, nu și ceilalți (sclavinii, anții ...). Așadar, doar romanicii pot înțelege mesajul pieselor cruciforme sau de inspirație creștină. În cazul în care, pentru piesele discutate mai sus, se acceptă valența de simboluri creștine, ele nu sunt, în niciun caz, și simboluri etnice¹⁵⁶.

Creștinarea celor dintre Carpați și Dunăre este privită ca o relație unică și privilegiată cu Imperiul. Creștinismul se răspândește unidirecțional, doar dinspre Imperiu. Altfel spus, nord-danubienii acceptă doar religia creștină emanată de Imperiu, fiind capabili să discearnă între dogma corectă, ortodoxia și erezii. În ce măsură au influențat răspândirea creștinismului cei botezați dintre goți sau gepizi? Este o întrebare legitimă dacă luăm în considerare proximitatea acestor populații, interesele comune și relațiile sociale împărtășite cu nord-danubienii romanici¹⁵⁷. Cum poate fi justificat respectul acestor populații pentru autoritate doar la nivel spiritual-creștin, în vreme ce atacau Imperiul? Ignorarea creștinismului arian (gotic sau gepidic) ca factor de influență religioasă asupra comunităților nord-dunărene, în special a celor transilvănene, este o altă exagerare a unui demers care încearcă să monopolizeze creștinarea în sensul relației unice cu Imperiul, generator al adevăratei credințe.

În cadrul discuției referitoare la creștinismul nord-danubian, este ignorată sau se trece rapid peste existența culturii Keszthely. Aceasta debutează pe la 568 sau puțin mai devreme¹⁵⁸, și aparține unei populații romanice, creștine, localizate în vestul lacului Balaton, în timpul kaganatului avar. Este vorba despre o comunitate religioasă organizată, care deține un loc de cult tipic epocii, basilica de la Fenépuszta¹⁵⁹. Membrii acestei comunități creștine purtau cruci sub formă de pandantiv sau țesute pe diferite materiale¹⁶⁰.

Revenind la situația de la Dunărea Inferioară, observăm că dispariția autorității Imperiului din zonă echivalează arheologic cu dispariția pieselor „creștine”¹⁶¹. Această relație de dependență pune sub semnul întrebării profunzimea creștinismului... Odată cu dispariția graniței de pe Dunăre și abandonarea nordului Peninsulei Balcanice de către Imperiul Bizantin (cel puțin *de facto*, dacă nu și *de jure*), creștinii

¹⁵⁶ Harhoiu 1999–2001, p. 158.

¹⁵⁷ Vezi observația lui F. Curta, conform căreia „arheologii români tind să trateze aceste descoperiri în termeni pur etnici” – Curta 2005, p. 200, nota 59.

¹⁵⁸ Daim 2003, p. 475.

¹⁵⁹ Mócsy 1974, p. 353.

¹⁶⁰ Vida 1998; Vida 2002.

¹⁶¹ Dispar inclusiv acele semne incizate pe ceramica lucrată cu mâna! Aceasta ar putea fi urmare a încetării circulației/dispariției amforelor cu *graffiti/dipinti*?

nord-dunăreni nu mai sunt vizibili. Nu se mai exprimă la nivel simbolic nici prin cruciulițe, nici prin semne pe vase ceramice. Oare de ce? Una dintre explicații ar fi dispariția modelului bizantin. Absența modelului diminuează imitația, care nu mai este nici necesară, nici utilă în exprimarea socială a indivizilor de la nord de Dunăre. Așa s-ar explica dispariția tiparelor pentru obținerea cruciulițelor, prin dispariția pieței din cauza unei lipse a cererii. Pur și simplu, purtarea de semne creștine, ca elemente ale costumului roman și nu ca simbol religios, iese din modă!

Cred că această ipoteză poate fi plauzibilă în contextul general al acelor vremuri, mai mult decât cea popularizată, a decăderii, a existenței unei epoci întunecate a creștinismului nord-dunărean, care a urmat între retragerea din secolul al VII-lea și revenirea Imperiului din secolul al X-lea.

Este greu de crezut că o populație care a acceptat și practicat creștinismul, care a avut o organizare bisericească și construcții destinate exclusiv cultului creștin, care a cunoscut o practică religioasă susținută și care și-a mărturisit public apartenența religioasă (prin diferite piese de port și podoabă, de vestimentație, prin semne pe ceramică) renunță la toate aceste manifestări doar pentru că regiunea de la sud de Dunăre nu mai era controlată de Imperiu.

Spuneam la început că identitatea religioasă poate fi tratată separat, din punctul nostru de vedere, pe trei niveluri posibile de exprimare. Acestea sunt: identitatea individuală, identitatea unui subgrup (parte a unui grup), respectiv cea de grup.

Având în vedere cele discutate în paginile acestei lucrări, considerăm că este extrem de dificil de argumentat existența, între Carpați și Dunăre, a unui creștinism de grup. Credem că, dacă măcar unele dintre piese își păstrează valențele simbolice religioase, se poate discuta doar despre existența unui creștinism asumat individual și despre o identitate religioasă recreată de cercetătorii moderni.

BIBLIOGRAFIE

Andronic 1995–1996	M. Andronic, <i>Evoluția habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneț din paleolitic până la sfârșitul sec. al XVIII-lea</i> , Suceava 22–23, 1995–1996 (1997), Supliment VI, Iași.
Bardós, Garam 2009	E. Bardós, E. Garam, <i>Das awarenzeitliche Graberfeld in Zamárdi-Retiifoldek 1</i> , Monumenta Avarorum Archaeologica 9, Budapesta, 2009.
Barnea 1979	I. Barnea, <i>Arta Creștină în România, vol. I. Secolele III–VI</i> , București, 1979.
Barnea 1985	I. Barnea, <i>Le christianisme sur le territoire de la Roumanie aux III–XI siècles</i> , EtBalk 21, 1, 1985, p. 92–106.
Barnea 1987	I. Barnea, <i>Monumente creștine și viața bisericească în secolele VII–XIV pe teritoriul Dobrogei</i> , în <i>Monumente istorice și izvoare creștine</i> , Galați, 1987, p. 79–124.
Barnea 1988	I. Barnea, <i>Romanismul și creștinismul daco-romanilor</i> , TD 9, 1988, p. 119–126.
Bausovac 2003	M. Bausovac, <i>Metal objects from the period of late Antiquity from Gradec near Prapretno</i> , ArhVestnik 54, 2003, p. 315–324.

- Bavec 2003 U. Bavec, *Predhodno porocilo o poznoanticnem grobiscu na Vrajku v Gorenjem Mokronogu* (rezumat în limba germană), *ArhVestnik* 54, 2003, p. 325–330.
- Băltăc 2000 A. Băltăc, voce *Cruciuliță Bratei*, în *Paleocreștinism și creștinism pe teritoriul României – secolele III–XI*, București, 2000, p. 57, nr. 65.
- Bârză 1980 L. Bârză, *La continuité de la création matérielle et spirituelle du peuple roumain sur le territoire de l'ancienne Dacie*, București, 1980.
- Bierbrauer 2003 V. Bierbrauer, *The Cross Goes North: From Late Antiquity to Merovingian Times South and North of the Alps*, în M. Carver (ed.), *The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300*, York, 2003, p. 429–442.
- Brogiolo, Possenti 2008 G.P. Brogiolo, E. Possenti, *Aktuelle Forschungen und Ansätze der langobardischen Archäologie in Italien*, în J. Bemmman, M. Schmauder (eds.), *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band II*, Bonn, 2008, p. 449–466.
- Buzdugan, Rotaru 1997 C. Buzdugan, M. Rotaru, *Noi descoperiri arheologice în Sud-Estul Podișului Central Moldovenesc*, *CA* 10, 1997, p. 407–424.
- Buzov 2004 M. Buzov, *Problem povijesnog kontinuiteta i diskontinuiteta u Sisciji*, în M. Pelc (ed.), *Zbornik 1. kongresa hrvatskih povjesnicara umjetnosti, Zagreb, 15. – 17. XI. 2001*, 2004, p. 463–468.
- Caramitru 1999 I. Caramitru, *Mesaj*, în *Creștinismul pe teritoriul României. Primul mileniu*, București, 1999, p. 5.
- Chiribuță 2000 P. Chiribuță, voce *Tipar*, în M. Mamalaucă (ed.), *2000 de ani de creștinism*, Bârlad, 2000, p. 33, nr. 31.
- Ciupercă 2000 B. Ciupercă, voce *Opați*, în M. Mamalaucă (ed.), *2000 de ani de creștinism*, Bârlad, 2000, p. 29–31, nr. 17–22.
- Ciupercă, Măgureanu 2009 B. Ciupercă, A. Măgureanu, *Unele observații asupra problemei tiparelor din secolele V–VII descoperite în spațiul extra-carpatic*, *BMJT* 1, 2009, p. 149–158.
- Cliante 2000 T. Cliante, voce *Bol Izvoarele*, în *Paleocreștinism și creștinism pe teritoriul României – secolele III–XI*, București, 2000, p. 20, 53, nr. 27.
- Coche de la Ferte 1958 E. Coche de la Ferte, *L'antiquité chretienne au Musée du Louvre*, Paris, 1958.
- Comșa 1972 M. Comșa, *Directions et etapes de la penetration des Slaves vers la Peninsule Balkanique aux VIe–VIIe siècles (Avec un regard special sur le territoire de la Roumanie)*, *Balcanoslavica* 1, 1972, p. 9–28.
- Comșa 1978 M. Comșa, *Les formations politiques (cnezats de vallée) du VIe siècle sur le territoire de la Roumanie*, *PraceMat* 25, 1978, p. 109–117.
- Constantinescu E. 1999 E. Constantinescu, *Mesaj*, în *Creștinismul pe teritoriul României. Primul mileniu*, București, 1999, p. 3.
- Constantinescu 1999 E.-M. Constantinescu, *Memoria pământului dintre Carpați și Dunăre. Nord-estul Munteniei și sud-vestul Moldovei în veacurile IV–XI d. Hr.*, Biblioteca Mousaios I, București, 1999.

- Constantinescu 2000 E.-M. Constantinescu, *Buzău. Mică enciclopedie istorică*, Biblioteca Mousaios II, Buzău, 2000.
- Constantiniu 1965 M. Constantiniu, *Șantierul arheologic Băneasa – Străulești. 3. Săpăturile de la Străulești-Măicănești. Așezarea prefeudală II*, CAB 2, 1965, p. 174–189.
- Constantiniu 1966 M. Constantiniu, *Elemente romano-bizantine în cultura materială a populației autohtone din partea centrală a Munteniei în secolele VI–VII*, SCIV 17, 4, 1966, p. 665–678.
- Curta 2001 F. Curta, *Limes and cross: the religious dimension of the sixth-century Danube frontier of the early Byzantine empire*, *Starinar* 51, 2001, p. 45–70.
- Curta 2005 F. Curta, *Before Cyril and Methodius: Christianity and Barbarians beyond the Sixth- and Seventh-Century Danube Frontier*, în F. Curta (ed.), *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Michigan, 2005, p. 181–219.
- Curta 2006 F. Curta, *A contribution to the study of bow fibulae of Werner's class I G*, *ArhMold* 29, 2006, p. 93–123.
- Curta 2011 F. Curta, *New remarks on Christianity beyond the 6th and early 7th century frontier of the Roman Empire*, în O. Heinrich-Tamáska (ed.), *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, *Castellum Pannonicum Pelsonense* 2, 2011, p. 303–324.
- Curta 2016 F. Curta, *Shedding light on a murky matter: remarks on 6th to early 7th century clay lamps in the Balkans*, *ArchBulg* 20, 3, 2016, p. 51–116.
- Daim 2003 F. Daim, *Avars and Avar Archaeology. An Introduction*, în H.W. Goetz, J. Jarnut, W. Pohl (eds.), *Regna and gentes. The relationship between late antique and early medieval peoples and kingdoms in the transformation of the Roman world*, *Transformation of the Roman World* 13, Leiden, 2003, p. 463–570.
- Damian 2015 O. Damian, *Bizanțul la Dunărea de Jos (secolele VII–X)*, Brăila, 2015.
- Dănilă 2001 N. Dănilă, *Daco-Romania Christiana. Florilegium studiorum*, București, 2001.
- Diaconescu 1995 A. Diaconescu, *Lămpi romane târzii și paleobizantine din fosta provincie Dacia*, *EphemNap* 5, 1995, p. 270–283.
- Dolinescu-Ferche 1992 S. Dolinescu-Ferche, *Habitats des VIe et VIIe siècles de notre ère à Dulceanca IV*, *Dacia N.S.* 36, 1992, p. 125–177.
- Drâmbocianu 1980 V. Drâmbocianu, *Elemente de datare arheologică*, în C. Ștefan (coord.), *Vestigiile rupestre din Munții Buzăului*, Buzău, 1980, p. 17–24.
- Ganciu 2001–2002 A. Ganciu, *Piepteni din corn și os din sec. IV a. Chr. – I p. Chr. de la Dunărea de Jos*, *SCIVA* 52–53, 2001–2002, p. 53–83.
- Garam 2001 E. Garam, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*, *Monumenta Avarorum Archaeologica* 5, Budapesta, 2001.
- Gáspár 2002 D. Gáspár, *Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of early Christian finds and sites from Hungary*, *BAR IntSer* 1010, Oxford, 2002.
- Grierson 1999 P. Grierson, *Byzantine Coinage*, Washington D.C., 1999.

- Gudea 1982 N. Gudea, *În legătură cu o nouă descoperire cu caracter creștin la Porolissum*, ActaMP 6, 1982, p. 155–158.
- Gudea, Ghiurco 1988 N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.
- Harhoiu 1999–2001 R. Harhoiu, *Quellenlage und Forschungsstand der Frühgeschichte Siebenbürgens im 6.–7. Jahrhundert*, Dacia N.S. 43–45, 1999–2001 (2003), p. 97–158.
- Ilić 2006 O. Ilić, *Early Christian baptisteries in northern Illyricum*, Starinar 56, 2006, p. 223–244.
- Kardaras 2017 G. Kardaras, *A re-approach of Procopius' ethnographic account on the early Slavs*, Byzantina Symmeikta 27, 2017, p. 239–257.
- Kazanski, Mastykova, Périn 2002 M. Kazanski, A. Mastykova, P. Périn, *Byzance et les royaumes barbares d'Occident au début de l'époque mérovingienne*, în J. Tejral (ed.), *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum. Materialien des XI. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet, Kravsko von 16.–19. November 1998”*, Brno, 2002, p. 159–194.
- Kiss 1987 A. Kiss, *Beiträge zur Verbreitung frühmittelalterlicher Folienkreuze im Karpatenbecken*, ArchKorr 17, 1987, p. 235–244.
- Loma 2004 A. Loma, *Procopius about the supreme god of the Slavs (Bella VII 14, 23): two critical remarks*, ZborRadBeograd 41, 2004, p. 67–70.
- Madgearu 1994 A. Madgearu, *Romanizare și creștinare la nordul Dunării*, AIIA Iași, 31, 1994, p. 479–502.
- Madgearu 1997 A. Madgearu, *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII–VIII*, București, 1997.
- Madgearu 2001 A. Madgearu, *Rolul creștinismului în formarea poporului român*, București, 2001.
- Madgearu 2004 A. Madgearu, *The spreading of the Christianity in the rural areas of post-roman Dacia (4th–7th centuries)*, Archaeus 8, 1–4, 2004, p. 41–59.
- Măgureanu 2005 A. Măgureanu, *O aplică avară descoperită la Budureasca (județul Prahova)*, Argeșis 14, 2005, p. 189–202.
- Măgureanu 2007 A. Măgureanu, *Dezbateri privind etnogeneza românilor în anii '50. De la Manualul lui Roller la Tratatul de istorie*, SCIVA 58, 3–4, 2007, p. 289–320.
- Măgureanu 2012 A. Măgureanu, *Considerații privind o piesă de bronz descoperită la Budureasca*, SCIVA 63, 3–4, 2012, p. 313–320.
- Măgureanu, Ciupercă 2004–2005 A. Măgureanu, B. Ciupercă, *The 6th–7th centuries metallurgical activity from Budureasca Valley. The Moulds*, ActaMN 41–42, 1, 2004–2005 (2007), p. 291–318.
- Marin 2000 R. Marin, voce *Giurcani*, în M. Mamalaucă (ed.), *2000 de ani de creștinism*, Bârlad, 2000, p. 35, nr. 38.
- Mamalaucă 2000 M. Mamalaucă, *Argument*, în M. Mamalaucă (ed.), *2000 de ani de creștinism*, Bârlad, 2000.
- Miclea, Florescu 1980 I. Miclea, R. Florescu, *Daco-romanii, II, Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă*, București, 1980.
- Mitrea 1979 I. Mitrea, *Influențe bizantine în cultura materială și spirituală din regiunea subcarpatică a Moldovei în secolele VI–IX*, SCIVA 30, 2, 1979, p. 145–162.

- Mitrea 2001 I. Mitrea, *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V–VIII*, BMA IX, Piatra Neamț, 2001.
- Mócsy 1974 A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle Danube provinces of the Roman Empire*, London – Boston, 1974.
- Oancea 1973 L. Oancea, *Descoperiri arheologice la Valea Voievozilor (comuna Răzvad), județul Dimbovița – 1972*, Scripta Valachica 4, 1973, p. 109–129.
- Oprea 2000 V. Oprea, voce *Cruciuliță*, în M. Mamalaucă (ed.), *2000 de ani de creștinism*, Bârlad, 2000, p. 32, nr. 26.
- Opreanu 2003 C.H. Opreanu, *Transilvania la sfârșitul antichității și în perioada migrațiilor. Schiță de istorie culturală*, Cluj-Napoca, 2003.
- Păcurariu 1990 M. Păcurariu, *Începuturile vieții creștine pe teritoriul României de azi*, BulBOR 108, 3–4, 1990, p. 63–89.
- Pârvan 1911 V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911.
- Petre 1987 A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (II–VII siècles de n. è). Recherches archéologiques*, AIESÉE 17–18, Bucarest, 1987.
- Pop 2000 H. Pop, voce *Pandantiv Porolissum*, în *Paleocreștinism și creștinism pe teritoriul României – secolele III–XI*, București, 2000, p. 23, 53, nr. 32.
- Popescu 1976 E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976.
- Popescu 1983 E. Popescu, *Creștinismul în Eparhia Buzăului până în secolul al VII-lea*, Spiritualitate și Istorie la Întorsura Carpaților 1, 1983, p. 259–277.
- Preda 1967 C. Preda, *Tipar pentru bijuterii din secolul al VI-lea e.n. descoperit la Olteni (r. Videle, reg. București)*, SCIV 18, 4, 1967, p. 513–520.
- Riemer 2000 E. Reimer, *Romanische Grabfunde des 5.– 8. Jahrhunderts in Italien*, IntArch 57, Rahden/ Westf. 2000.
- Rosetti 1934 D.V. Rosetti, *Siedlungen der Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit bei Bukarest*, Germania 18, 1934, p. 206–213.
- Ross 1962 Ch.M. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, vol. I, Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Paintings*, Washington, 1962.
- Rotaru 2000 M. Rotaru, voce *Tipar*, în M. Mamalaucă (ed.), *2000 de ani de creștinism*, Bârlad, 2000, p. 35.
- Roth 1980 H. Roth, *Almandinhandel und - verbreitung im Bereich des Mittelmeeres*, Beiträge zur Allgemeine und Vergleichende Archäologie 2, 1980, p. 309–335.
- Rusu 1984 M. Rusu, *Paleocreștinismul nord-dunărean și etnogeneza românilor*, AIIA Cluj 26, 1983–1984, p. 35–84.
- Schmitz 1975 J. Schmitz, *Gottesdienst im altchristlichen Mailand. Eine liturgiewissenschaftliche Untersuchung über Initiation und Meßfeier während des Jahres zur Zeit des Bischofs Ambrosius († 397)*, Köln-Bonn, 1975.
- Stamati 2000 L. Stamati, *„Pânișoarele” din lut (un exemplu de dialog între arheologie și etnologie)*, ActaMP, 23, 1, 2000, p. 361–394.
- Stanciu 1998 I. Stanciu, *Über frühslawische Tonklumpen und Ton „brötchen”*, EphemNap 8, 1998, p. 215–272.

- Stăicuț 2000 G. Stăicuț, voce *Vestigii rupestre*, în E.M. Constantinescu (ed.), *Buzău. Mică enciclopedie istorică*, Buzău, 2000, p. 187–188.
- Székely 1971 Z. Székely, *Éléments byzantins dans la civilisations matérielle des VIe – VIIIe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie*, Dacia N.S. 15, 1971, p. 353–358.
- Ștefănescu 1996 A. Ștefănescu, *Măturii arheologice creștine în centrul și estul Câmpiei Române (secolele IV–XI)*, RevMuz 3, 1996, p. 30–34.
- Știrbulescu 2000 Ch. Știrbulescu, voci *Tipar Olteni*, *Tipar Străulești B*, în *Paleocreștinism și creștinism pe teritoriul României – secolele III–XI*, București, 2000, p. 29, 57, nr. 66–67.
- Tănase 2000 D. Tănase, voce *Cruciuliță Porțile de Fier*, în *Paleocreștinism și creștinism pe teritoriul României – secolele III–XI*, București, 2000, p. 29, 56–57, nr. 62–64.
- Tănase 2010 D. Tănase, *Prelucrarea metalelor în lumea barbară la Dunărea Mijlocie și Inferioară în secolele VI–VII*, Timișoara, 2010.
- Teodor 1984 D.Gh. Teodor, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V–VII e.n. Așezarea de la Botoșana-Suceava*, București, 1984.
- Teodor 1986 D.Gh. Teodor, *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV–XI d. Hr.*, Iași, 1996.
- Teodor 1991 D.Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați, de la origini și până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991.
- Teodor 2002 E.S. Teodor, *Epoca romană târzie și cronologia atacurilor transdanubiene. Analiza componentelor etnice și geografice (partea întâi, de la 469 la 656)*, MuzNaț 14, 2002, p. 3–35.
- Teodor 2003 E.S. Teodor, *Epoca romană târzie și cronologia atacurilor transdanubiene. Analiza componentelor etnice și geografice (partea a doua, de la 565 la 626)*, MuzNaț 15, 2003, p. 3–36.
- Teodor 2004 E.S. Teodor, *Epoca romană târzie și cronologia atacurilor transdanubiene. Analiza componentelor etnice și geografice (partea a treia, concluzii)*, MuzNaț 16, 2004, p. 3–38.
- Teodor 2009 E.S. Teodor, *Religie și identitate etnică*, în S. Paliga, E.S. Teodor, *Lingvistica și arheologia slavilor timpurii. O altă vedere de la Dunărea de Jos*, Târgoviște, 2009, p. 213–256.
- Teodor 2010 D.Gh. Teodor, *Populația autohtonă din regiunile extracarpatiche în secolele V–VII*, în D. Protase, A. Suceveanu (eds.), *Istoria Românilor, II, Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2010, p. 763–786.
- Teodor, Stanciu 2009 E.S. Teodor, I. Stanciu, *About crosses on wet clay as a cultural marker*, EphemNap 19, 2009, p. 129–156.
- Teodorescu 1966 V. Teodorescu, *La civilisation Ipotești-Cândești (VI–VII s. n.e.)*, în *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Pre- et Protohistoriques*, vol. 2, Praga 1966, p. 1041–1044.
- Teodorescu 1972 V. Teodorescu, *Centre meșteșugărești din secolele V/VI–VII în București*, București 9, 1972, p. 73–97.
- Teodorescu 1999 V. Teodorescu, *Budureasca, străveche și statornică vatră de civilizație la originile poporului român. Cercetările arheologice din anul 1983 privind complexele străromânești de tip Ipotești-Cândești (sec. V–VII e.n.)*, Mousaios 5, 1999, p. 91–117.

- Tomka 2002 P. Tomka, *Christ oder Heide? Das Grab 317 von Táp-Borba*, Zalai Múzeum 11, 2002, p. 211–228.
- Topoleanu 2012 F. Topoleanu, *Lămpile antice din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova*, Ploiești, 2012.
- Toropu, Gherghe 1997 O. Toropu, P. Gherghe, *Antichități paleocreștine descoperite la Sucidava–Celei (Corabia, județul Olt)*, Oltenia, seria III, 1, 1, 1997, p. 13–17.
- Toropu, Stoica 1971 O. Toropu, O. Stoica, *Așezarea prefeudală și feudală timpurie de la Făcăi Braniște, municipiul Craiova*, *Historica* 2, 1971.
- Tudor 1970 D. Tudor, *Sucidava VII. Campaniile de săpături arheologice XIII–XVIII (1960–1961 și 1963–1966) de la Celei, jud. Olt*, MCA 9, 1970, p. 281–296.
- Uenze 1992 S. Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien)*, vol. I–II, *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 43, München, 1992.
- Vida 1998 T. Vida, *Neue Beiträge zur Forschung der frühchristlichen Funde der Awarenzeit. Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae II*, Città del Vaticano – Split, 1998, p. 529–540.
- Vida 2002 T. Vida, *Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt, Amulette in der Awarenzeit*, Zalai Múzeum 11, 2002, p. 179–209.
- Werner 1984 J. Werner, *Der Grabfund von Malaja Perescepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*, München, 1984.
- Zugravu 1997 N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, *BiblThrac* 18, București, 1997.

RELIGIOUS IDENTITY NORTH OF THE DANUBE. THE CHRISTIANITY

ABSTRACT

The discussion on the religious identities was carried only in the sense of identifying a Christian, Romanized population, totally different from the “others”, whatever they were: Gepis, Avars, Slaves, Ants. Present approach is an attempt to analyse existing edited information. The ambiguity of data (questionable chronology, unsafe functional attributions, uncertain social expressions) makes such a discussion continue without a clear answer, at least if we are talking about groups, populations, communities. We believe that such a discussion should be started at the level of the individual, and it is necessary to be clarified first at this level, and this individual should not be torn by any ethnic attribute. The two attributes, the ethnic and the religious one, must be treated separately, and not conditioned one by another: you are not necessarily a Christian if you are a Romanic, as you are not necessarily a Romanic if you are a Christian.

Keywords: religious identity, Christianity, paganism, ancient literary sources, moulds, crosses, places of worship.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Lower Danube area: a. Distribution of the places of worship; b. distribution of different types of crosses (after Curta 2001).

Fig. 2. a–b. Ozora-type crosses; c. Crosses from the extra-Carpathian area.

Fig. 3. a. Distribution of the *amphora* fragments; b. distribution of the cruciform signs on ceramics.

Fig. 4. Cruciform signs on the vessels in the North-Danubian space (after Teodor, Stanciu 2009).

Fig. 5. Possible sources of inspiration for the cruciform signs.

Fig. 6. Possible sources of inspiration for the cruciform signs.

Fig. 7. Distribution of the moulds for cast made items in the extra-Carpathian space.

Fig. 8. Moulds for casting cruciform items (Cacica – without scale).

Fig. 9. Graphical exaggerations of pieces present on moulds.

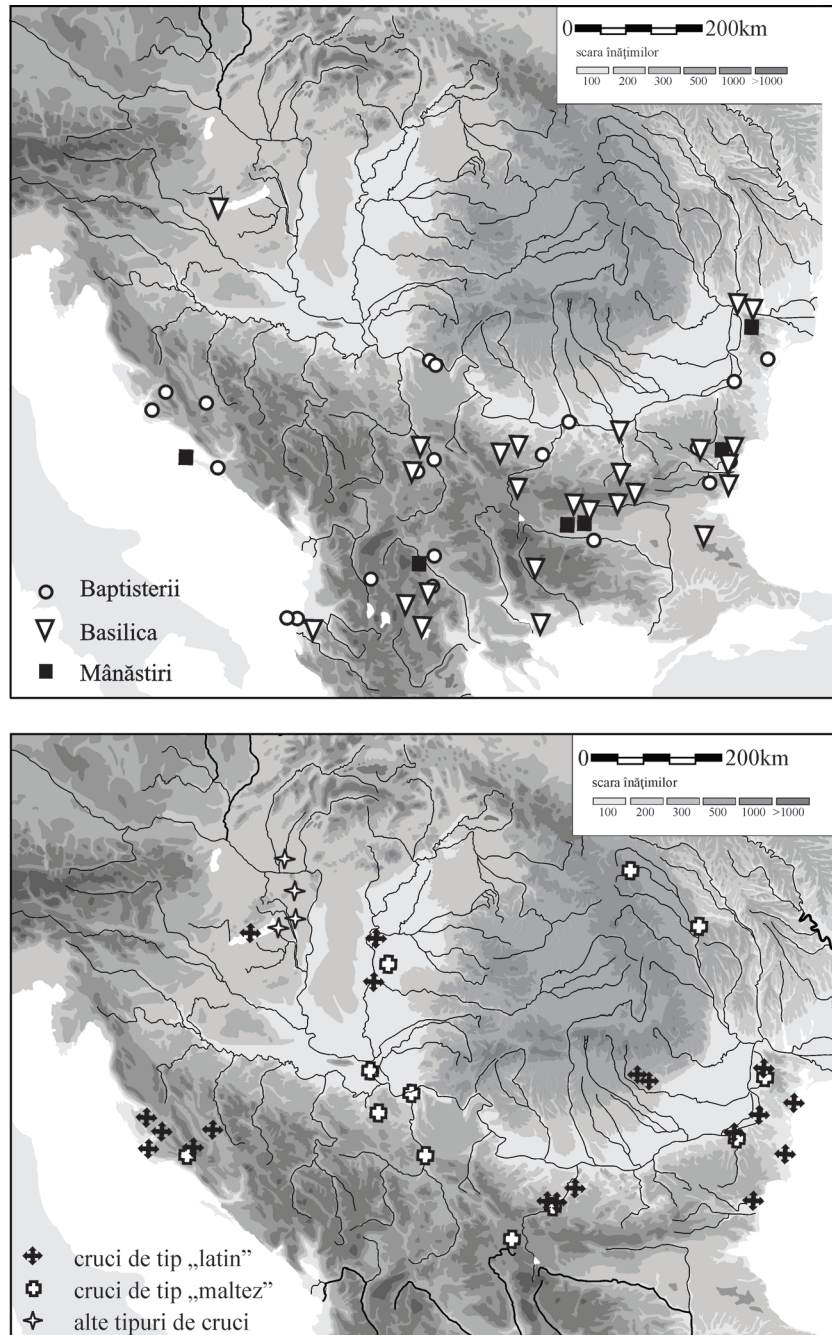

Fig. 1. Zona Dunării Inferioare: a. distribuția locurilor de cult; b. distribuția tipurilor de cruci (după Curta 2001).

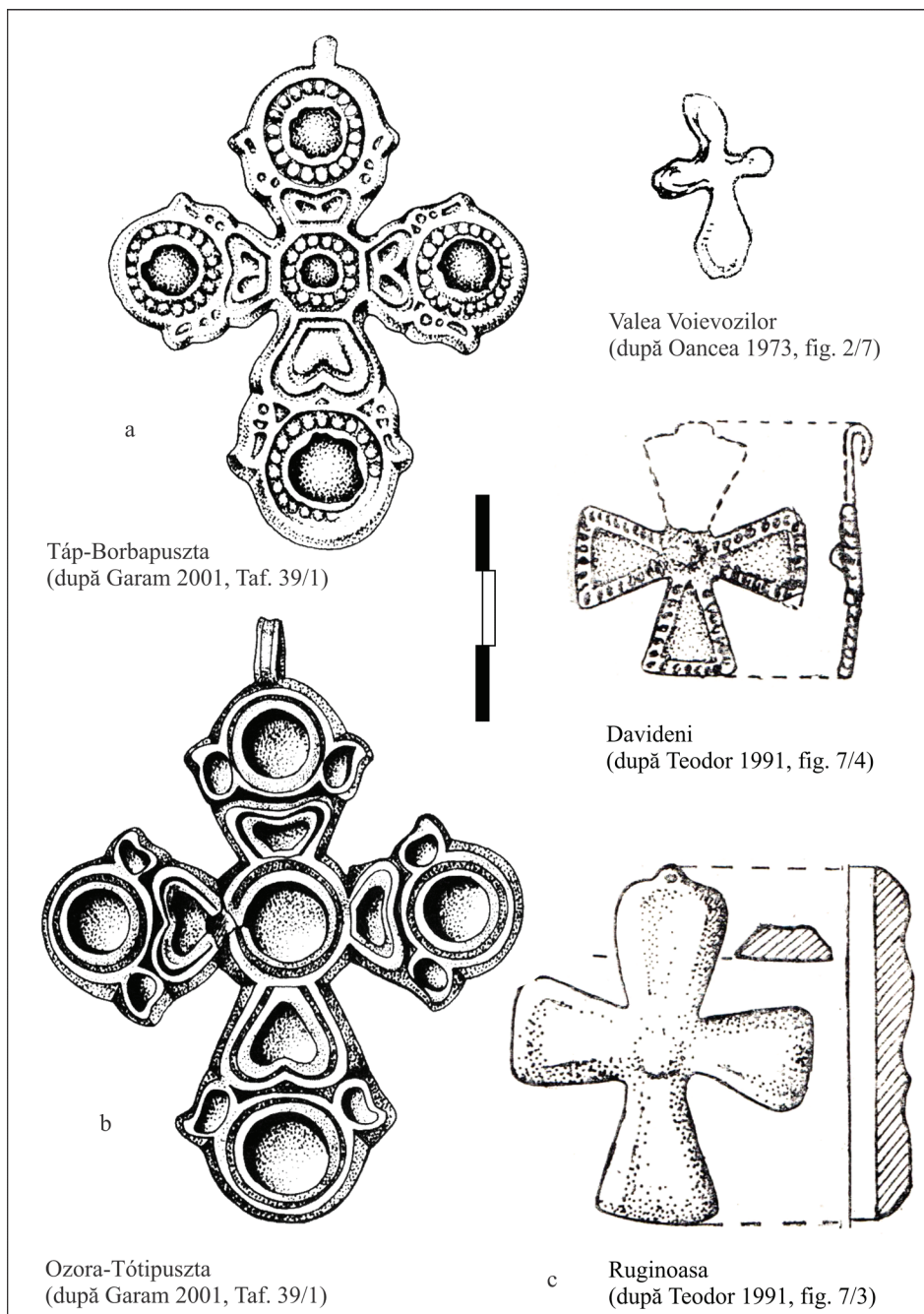

Fig. 2. a-b. Cruci de tip Ozora; c. cruciulițe din spațiul extra-carpatic.

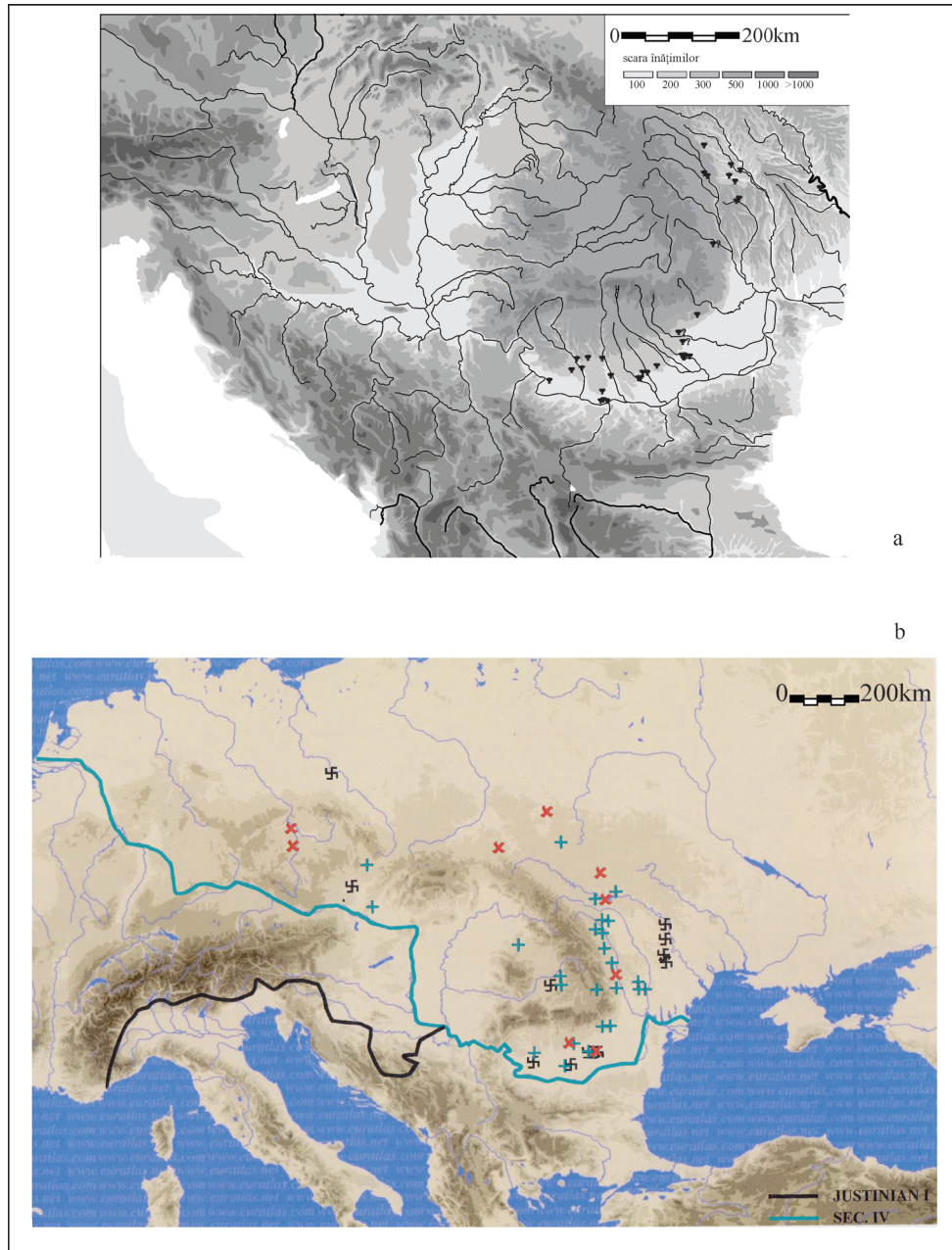

Fig. 3. a. Distribuția fragmentelor de amforă; b. distribuția semnelor cruciforme de pe ceramică.

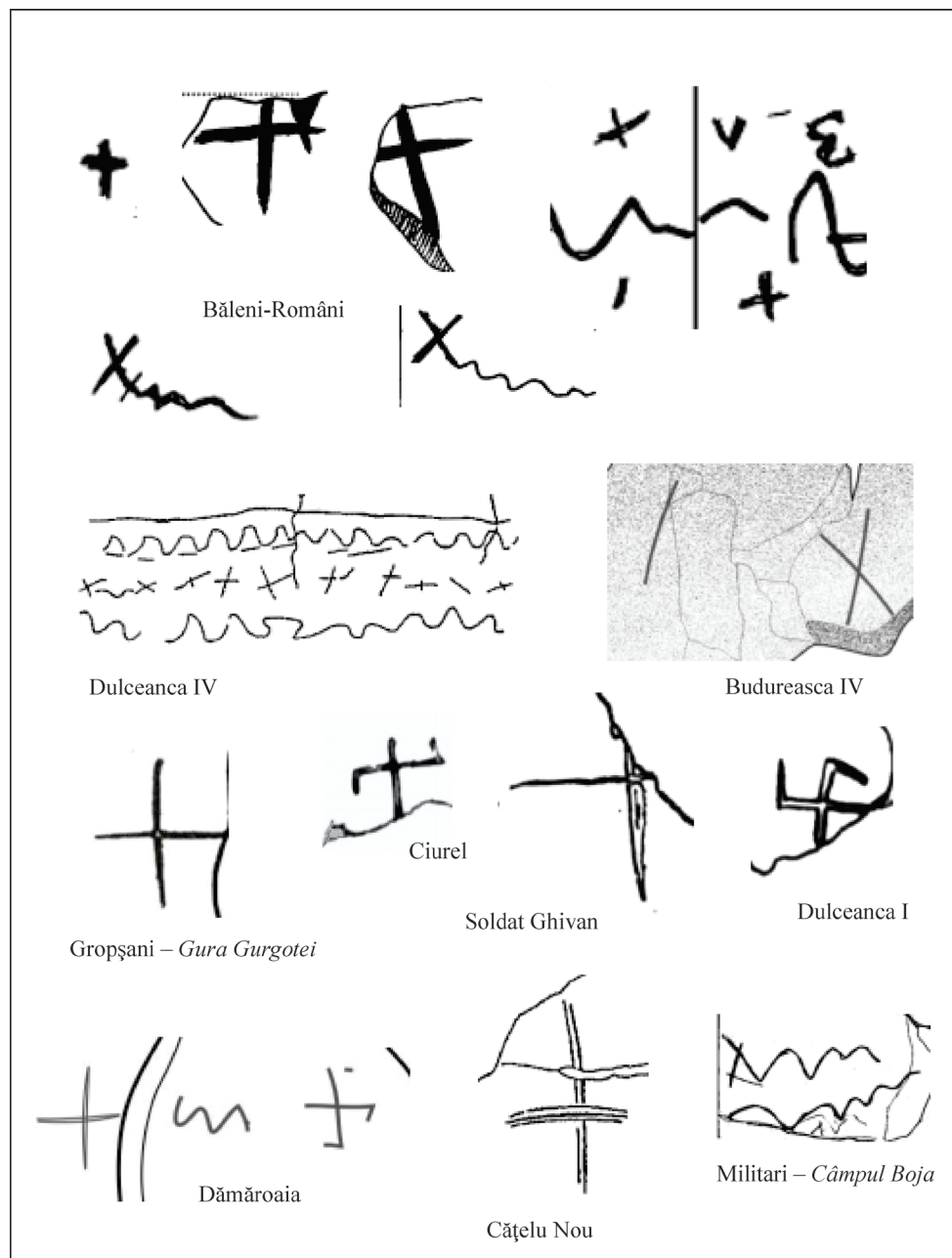

Fig. 4. Semne cruciforme prezente pe vasele din spațiul nord-danubian (după Teodor, Stanciu 2009).

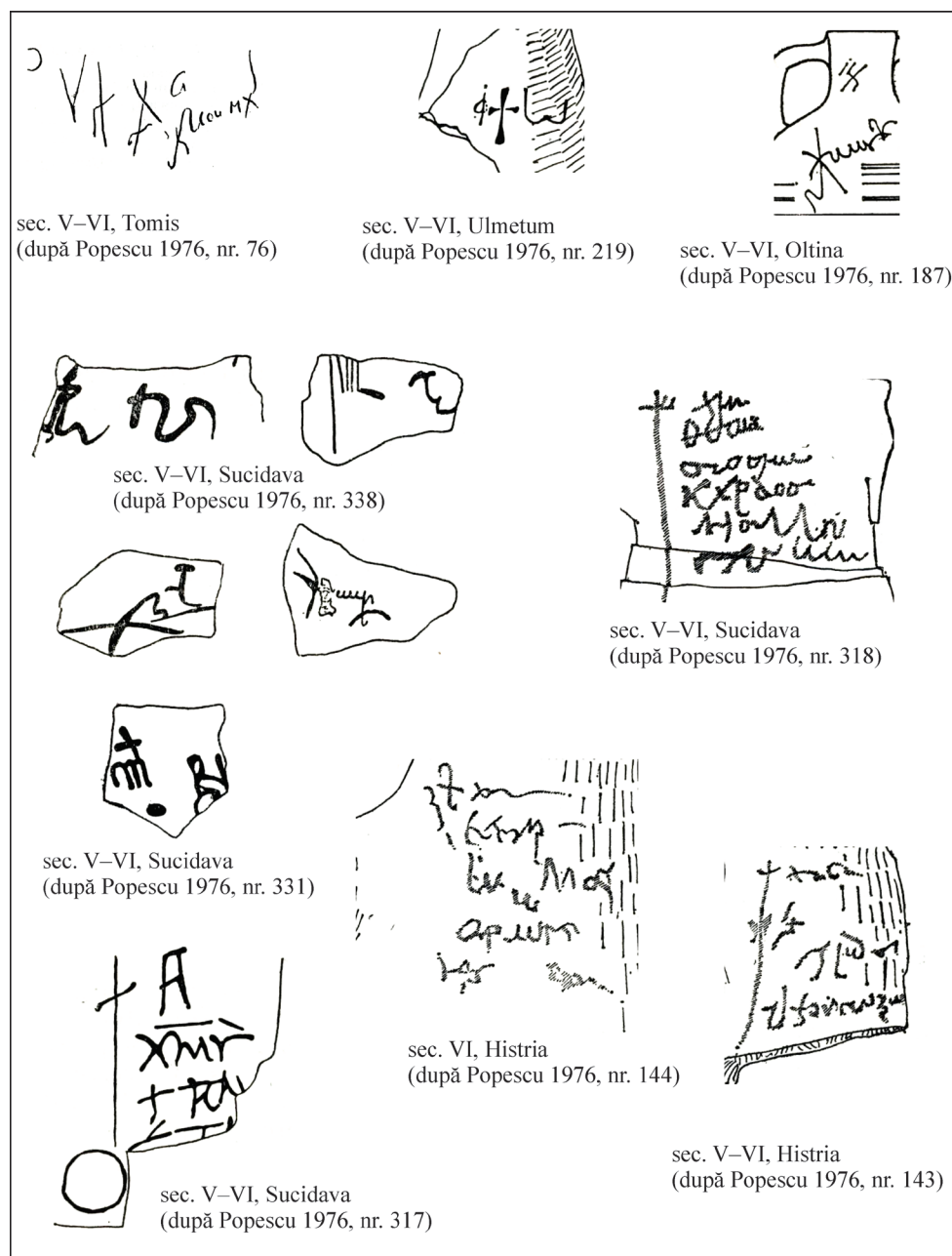

Fig. 5. Posibile surse de inspirație pentru semnele cruciforme.

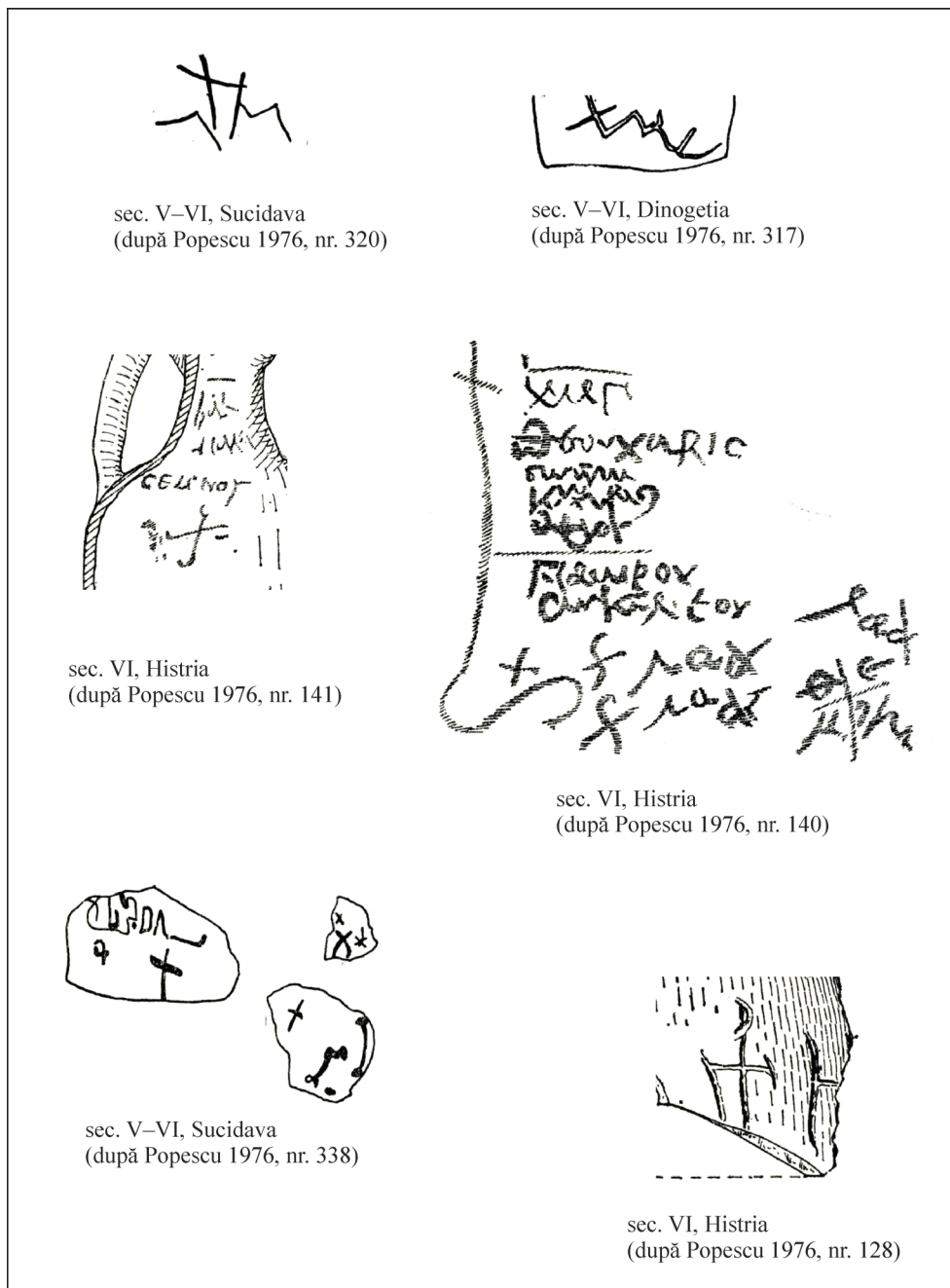

Fig. 6. Posibile surse de inspirație pentru semnele cruciforme.

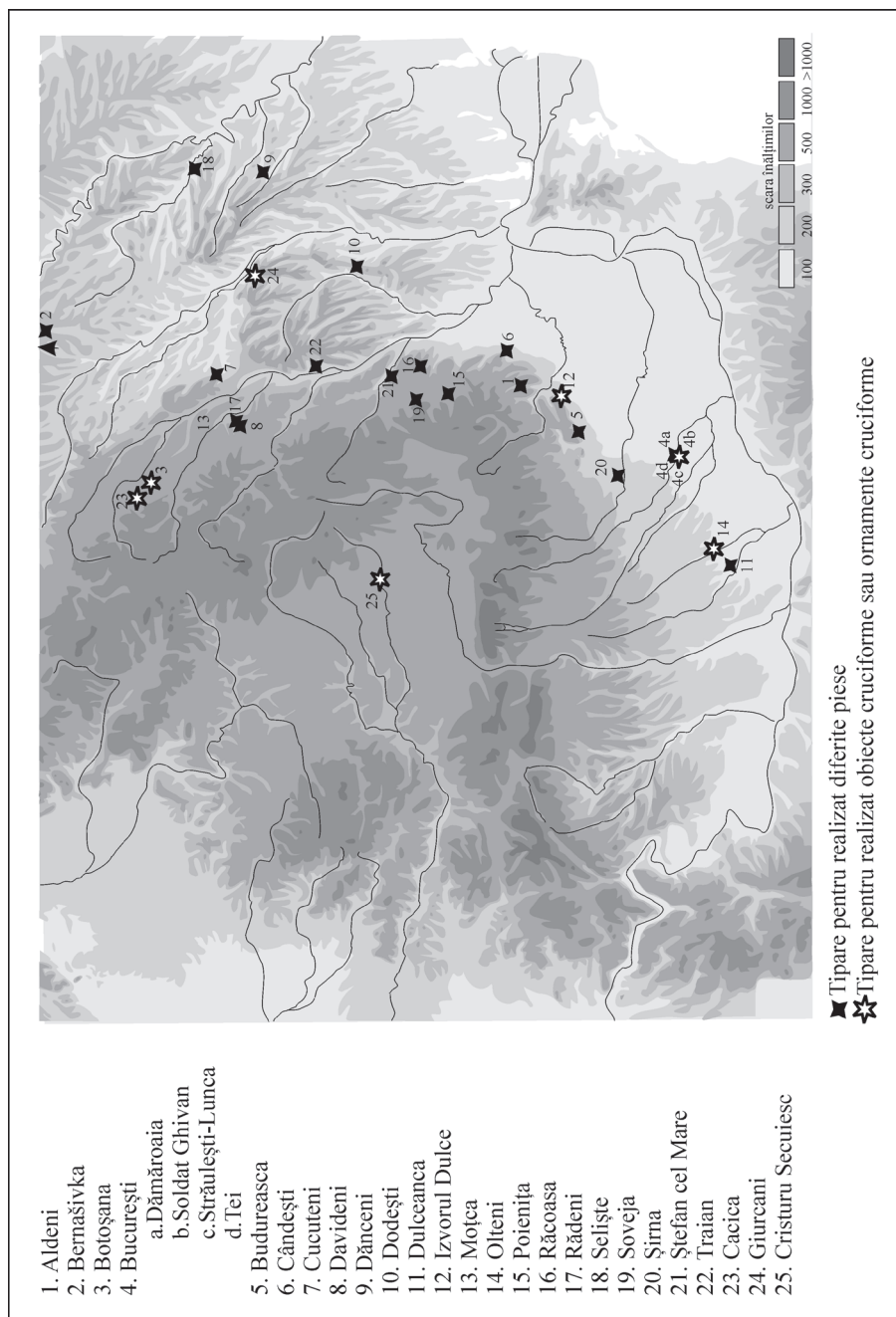

Fig. 7. Distribuția tiparelor pentru realizat piese prin turnare în spațiul extra-carpatic.

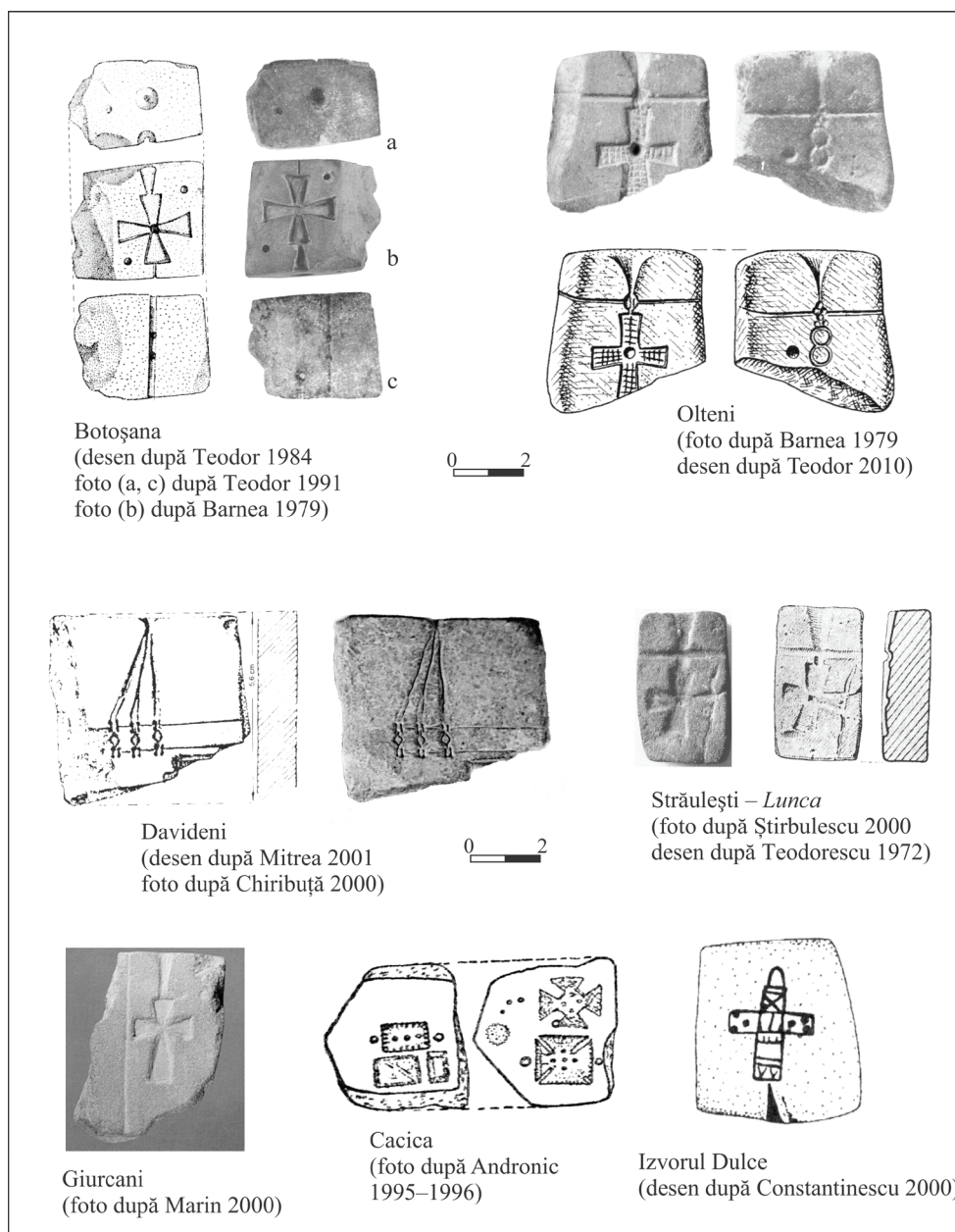

Fig. 8. Tipare pentru turnat piese cruciforme (Cacia – fără scară).

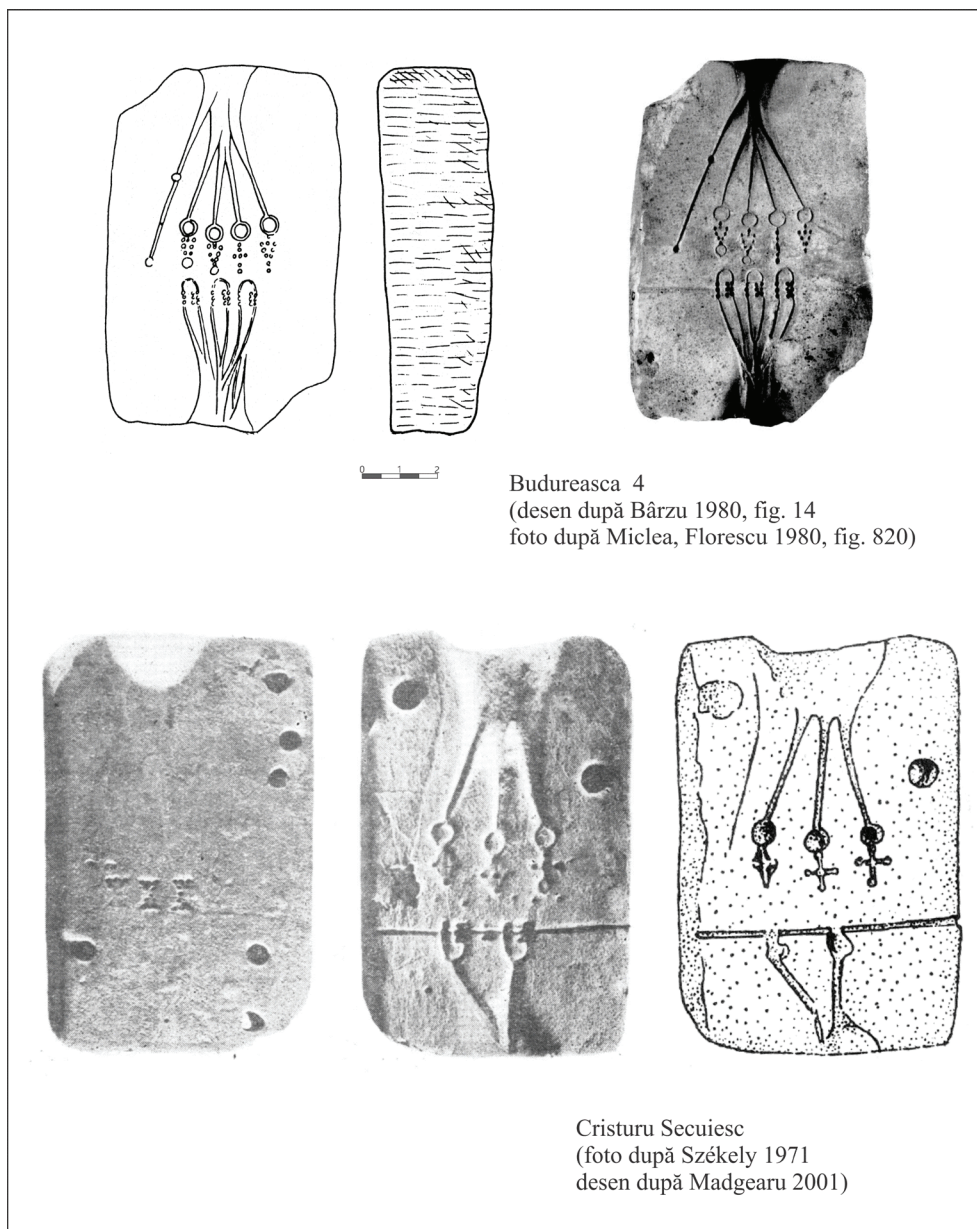

Fig. 9. Exagerări grafice ale unor piese prezente pe tipare.

ABREVIERI

AARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaH – Acta Hargitensia, Muzeul Secuiesc al Ciucului, Miercurea-Ciuc
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău
AÉ – l'Année Épigraphique, Paris
AEM – Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena
AIIA Cluj – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca
AIIA Iași – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Iași
AIESÉE – Association Internationale des Études du Sud-Est Européen
Aluta – Aluta. Studii și Comunicări, Muzeul Județean Covasna, Sf. Gheorghe
AnB – Analele Banatului, S.N. Arheologie – Istorie, Muzeul Național al Banatului, Timișoara
Ancient West & East – Ancient West & East, Leiden
Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
Antichità Altoadriatiche – Antichità Altoadriatiche, Centro di Antichità Altoadriatiche, Casa Bertoli, Aquileia
Apulum – Apulum. Acta Musei Apulensis, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia
Archaeus – Archaeus. Études d'Histoire des Religions, București
ArchAnz – Archäologischer Anzeiger, Berlin
ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapesta
ArchKorr – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
Argesis – Argesis, Muzeul Județean Argeș, Pitești
ArheologijaKiev – Arheologija. Institut Arheologii, Kiev
ArhMold – Arheologia Moldovei, Institutul de Arheologie, Iași
ArhVestnik – Arheološki Vestnik, Ljubljana
Balcanoslavica – Balcanoslavica, PRI Institute for Paleoslavlic culture, Prilep
BAR IntSer – British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main – Berlin
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, București
BMA – Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamț
BMJT – Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria
BMMN – Buletinul Muzeului Militar Național, București
BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București
București – București. Materiale de Istorie și Muzeografie, Muzeul de Istorie a Municipiului București
BulBOR – Buletinul Bisericii Ortodoxe Române, București
Buridava – Buridava, Muzeul Județean Vâlcea, Râmnicu Vâlcea
CA – Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București
CAB – Cercetări Arheologice în București, Muzeul Municipiului București
Caiete ARA – Caiete ARA. Arhitectură, Restaurare, Arheologie. Asociația ARA, București

SCIVA, tomul 68, nr. 1–4, București, 2017, p. 343–345

- Castrum – Castrum. Castrum Bene Egyesület, Budapesta
- CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
- CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Muzeul Dunării de Jos, Călărași
- CEpR – C.C. Petolescu, *Cronica Epigrafică a României*, SCIVA, București
- CIGD – L. Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen, 2003
- CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–
- Classica et Christiana – Classica et Christiana, Centrul de Studii Clasice și Creștine al Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza”, Iași
- CN – Cercetări Numismatice, Muzeul Național de Istorie a României, București
- Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; N.S. (nouvelle série); Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
- Documenta Praehistorica – Documenta Praehistorica, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Archaeology
- ÉBpB – Etudes byzantines et postbyzantines, București
- EphemNap – Ephemeris Napocensis, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
- ÉtBalk – Etudes Balkaniques, Sofia
- FolArch – Folia Archaeologica, Budapest
- Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
- Historia Urbana – Historia Urbana. Comisia de Istorie a Orașelor din România, Sibiu
- Historica – Historica, Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova
- IDR – *Inscripțiile Daciei Romane*, București
- IDRE – Constantin C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie I-II*, București, 1996–2000
- ILB – B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Sofia, 1989
- ILD – C.C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia*, București, 2005
- IntArch – Internationale Archäologie, Rahden
- Isis – Isis, University of Chicago Press, Chicago
- ISM – *Inscriptiones Scythiae Minoris*, București
- IzvestijaVarna / ИзвестияВарна – Izvestija na Narodnija Muzej, Varna / Известия на народния музей, Варна
- JAHA – Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
- JAR – Journal of Anthropological Research, University of Chicago Press, Chicago
- JbDAI – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
- JbRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
- JRS – Journal of Roman Studies, Londra
- JSA – Journal of Social Archaeology, SAGE Publications, Newbury Park
- Marisia – Marisia. Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș
- MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
- MFME – StudArch – A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Móra Ferenc Múzeum, Studia Archaeologica, Szeged
- Mousaios – Mousaios, Muzeul Județean Buzău, Buzău
- MuzNaț – Muzeul Național, Muzeul Național de Istorie a României, București
- Oltenia – Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova
- PAS – Prähistorische Archäologie Südosteuropa, Berlin
- PBF – Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
- Peuce – Peuce, Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
- Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța

- PraceMat – Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, Łódź
- PZ – Praehistorische Zeitschrift, Leipzig – Berlin
- RadVM – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
- RE – G. Wissowa (ed.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1893–1997
- RÉSEE – Revue des Études Sud-Est Européennes, București
- RevMuz – Revista Muzeelor, București
- RGZM – Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 2004
- RHSEE – Revue Historique du Sud-Est Européen, București
- RIAF – Revista de Istorie, Arheologie și Filologie, București
- RMI – Revista Monumentelor Istorice, Comisia Națională a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice, București
- SBS – Studies in Byzantine Sigillography, Dumbarton Oaks, Washington D.C.
- SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
- SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
- Scripta Valachica – Scripta Valachica, Târgoviște
- SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, 1923–
- Situla – Situla. Dissertationes Musei Nationalis Sloveniae, Ljubljana
- SlovArch – Slovenská Archeológia, Nitra
- SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, Muzeul Militar, București
- SP – Studii de Preistorie, Asociația Română de Arheologie, București
- Starinar – Starinar, Belgrad
- Suceava – Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei, Suceava
- Századvég – Századvég Társadalomtudományi Folyóirat. Századvég Alapítvány (Századvég Foundation), Budapesta
- Székelyföld – Székelyföld, Magyar Művészeti Akadémia, Miercurea Ciuc
- TD – Thraco-Dacica, București
- Tibiscus – Tibiscus. Muzeul Național al Banatului, Timișoara
- Tyche – Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Viena
- Valachica – Valachica. Chronica Valachica. Studii și materiale de istorie, Muzeul Județean Dâmbovița, Târgoviște
- VjesnikZagreb – Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu, Zagreb
- Zalai Múzeum – Zalai Múzeum, Zalaegerszeg
- ZborRadBeograd – Zbornik Radova Vizantinoški Institut, Belgrad
- Ziridava – Ziridava. Studia Archaeologica, Muzeul Județean Arad
- ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

